

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycan banklarında risk menecmentinin təşkili”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Heydərova Gülşən Mehman

BAKI -2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos.Əhmədov F.S

Təsdiq edirəm _____ ()

“ ” _____ 2019 -cu il

“Azərbaycan banklarında risk menecmentinin təşkili”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə Menecmenti

Qrup:640

Heydərova Gülşən Mehman

i.e.d.,prof. Abdullayev Ş.Ə

_____ **İmza**

_____ **İmza**

Proqram rəhbəri

i.e.n.,dos. Seyfullayev İ.Z

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof Kəlbəliyev Y.A

_____ **İmza**

_____ **İmza**

BAKI - 2019

"Risk Management in Banks of Azerbaijan"

SUMMARY

The actuality of the subject: The importance of the research work has increased. Research is important for the Banking sector of Azerbaijan. The effect of the performances of the banks on the inflation and GDP has roused interest.

Aims and duties of the research: Establishment of the Bank's risk management policy, assessment of the effectiveness of banking risk management, assessment of liquidity of the Bank's assets on the use of information-analytical capabilities of financial statements in managing bank risks, and defining the main directions of the bank's business activity analysis on the basis of financial statements.

Research methods: During the research, analysis, synthesis and analysis methods were used.

Research database: There were mainly used the dissertation works, articles, books, official reports and other internet resources in the research.

Research limitations: the limitations in our research were that all the banks failed to upload their annual reports.

Theoretical and practical results of the research: The reasons for decreasing of the activities of the banks was the abnormal decreases in the oil prices and the economic crisis occurred as a result of it in the world. The Fixed model of the Hausmann test was more effective as the test results.

Scientific and practical significance of the results: The scientific practice important of this work is that it may play a role of useful database for those who intend to conduct an investigation on this subject and generally, in this field in future.

Key words: *Azerbaijan banking, system, indicators, performance.*

İxtisarlar

ÜDM-Ümumi Daxili Məhsul

ABŞ-Amerika Birləşmiş Ştatları

AMB-Azərbaycan Mərkəzi Bankı

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	6
I FƏSİL. Risk-menecmentinin təşkilinin nəzəri metodoloji aspektləri	9
1.1 İqtisadi sistemlərdə risklər.....	9
1.2 İqtisadi riskologiya və risk konsepsiyaları.....	16
1.3 Risk-menecmentinin nəzəri-metodoloji məsələləri.....	21
II FƏSİL. Azərbaycan banklarında risk-menecmentinin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	40
2.1 Bank sistemi və maliyyə qloballaşması meyillərinin ziddiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.....	40
2.2 Bank fəaliyyəti və bank sferasında risklər.....	47
2.3 Kredit riskləri və onlardan irəli gələn problemlərin təhlili.....	55
III FƏSİL. Azərbaycan banklarında risk-menecmentinin təşkili idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	61
3.1 Maliyyə risklərinin idarəedilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi.....	61
3.2 Risklərin idarəetmə funksiyasındakı müasir dəyişiklər və risk strategiyası.....	65
3.3 Likvidik və kredit, valyuta bazar riskləri idarə edilməsi.....	68
NƏTİCƏ VƏ TƏFLİKLƏR	80
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	83
Cədvəl siyahısı	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin fəaliyyət “Mərkəzi Bank haqqında” və “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında ” qanunlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası daxilində kommərsiya banklarının ərsəyə gətirilməsi, qeydə alınması və fəaliyyətinin sona çatması vurğuladığımız qanunlarla qaydaya salınır.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid mühitində iqtisadiyyatın ən çox və intensiv tərəqqi edən sahəsinə banklar çevrilmişdir. Ölkələrin yüksək maliyyə imkanına sahib banklar olmazsa, bu ölkələrin iqtisadiyyatını tərəqqi etdirmək olmaz. Bankların əsas funksiyasını fəaliyyət göstərdiyi ölkənin iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsinə xidmət etməkdir.

Bank qanunvericiliyinə görə, banklar fiziki və hüquqi şəxslərdən vəsaitləri özlərinə çəkmək, pul vəsaitlərini geri qaytarmaq, alıcıların tapşırığını nəzərə alaraq hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirmək və müddətlilik şərti ilə öz adından və öz hesabına vəsait yerləşdirmək səlahiyyətinə sahibdir. Kommərsiya bankları öz alıcılarına ümumi şəkildə xidmət göstərir və bu xüsusiyyət kommərsiya banklarını başqa kredit təşkilatlarından fərqləndirir.

Devalvasiyadan sonra, Azərbaycan iqtisadiyyatında yaşanan problemlər hər bir sektor kimi, bank sektoruna da mənfi təsir göstərmişdir. İflaslar, qapanmalar, ödəmələrdə çətinliklər bank sektorunda yaşanan çətinliklərdən bəziləridir. Tədqiqatımızda Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bankların performansları ölçülmüşdür. Mövzu ilə əlaqədar Azərbaycanda aparılmış tədqiqatlar az saydır. Məhz buna görə tədqiqatın əhəmiyyətliliyi artmışdır. Azərbaycan Bank sektoru üçün tədqiqat əhəmiyyətlidir. İnflyasiya və ÜDM-in bankların performanslarına təsiri maraq kəsb etmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənmə səviyyəsi. Siyasi və iqtisadi cəhətdən müasir inkişaf tendensiyaları sosial-iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Həm də artan qloballaşma şəraitində, dünya iqtisadiyyatında baş verən hadisələr və dəyişən bazar şərtləri ayrı-ayrı ölkələrin konturunun və iqtisadi inkişaf vektorunun çevrilməsinə kömək edir. Milli

İqtisadiyyatın əsas qurumlarından biri olan bank sektorunun inkişafı və davamlılığı müxtəlif xarici və daxili amillərdən asılıdır. Öz növbəsində, bank sistemi milli iqtisadiyyatın inkişaf meyllərini və keyfiyyətini müəyyən edir. Buna görə, milli iqtisadiyyatın bütün elementlərinin qarşılıqlı təsirini izləmək imkanı olan makroiqtisadi və qlobal iqtisadiyyatın dəyişən şərtlərində bank sisteminin fəaliyyətinin dinamikasını təhlil etmək vacibdir.

“Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” AR-nın Qanunu, sərəncamları, normativ sənədləri və digər bank hesabatları, ölkəmizin məşhur iqtisadçı alimlərinin i.e.d professorlar E.M.Sadıqov, R.V.Əsgərova, D.A.Bağirov, Ş.Ə.Abdullayev, A.E.Kərimov, M.M.Bağirov və digərlərinin, o cümlədən xarici ölkələrin alimlərinin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Əsas məqsəd maliyyə hesabatlarının təhlili əsasında müəssisə risklərinin idarə edilməsinin Azərbaycanda bank sektoru təmsalında tədqiq etmək və təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr irəli sürməkdir. Bununla bağlı aşağıdakı vəzifələr öz əksini tapıb:

Risklərin idarə edilməsi üzrə bankın siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, bank risklərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, bank risklərinin idarə edilməsində maliyyə hesabatlarının informasiya-analitik imkanlarından istifadəsi üzrə Bank aktivlərinin likvidliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə hesabatı əsasında bankın işgüzar fəallığının təhlilinin əsas istiqamətləri müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Bank sektorunda aktivlərinin idarəedilməsi üzrə kompleks məsələlərin tədqiqi. Dissertasiya işində tədqiqatın obyektini Unibankın aktivləri, aktiv və passiv əməliyyatları götürülmüşdür. bankların yerinə yetirdikləri aktiv və passiv əməliyyatlarının təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi və bu əməliyyatların idarə edilməsində istifadə edilən bank siyasətindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı analiz, sintez, təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat aparılarkən əsasən son 10 ilin oxşar mövzularda dissertasiya işləri, məqalələr, kitablar, Azərbaycan Respublikası

Mərkəzi Bankının və Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi hesabatları və digər internet resurları istifadə olmuşdur. Bu yöndə, Azərbaycan və xarici yazarların bank, bank gəlirləri, bank sistemləri ilə bağlı tədqiqatlar, son illərin makro göstəriciləri, güncəl analizlər tədqiqatımızın metodoloji bazasını əhatə etməkdədir

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat zamanı bir çox maneə və məhdudiyyətlərlə rastlaşdır. Tədqiqat aparılmasına mane olan əsas səbəblər kimi qeyd edə bilərik ki, mövzu ilə bağlı yetərinə elmi-praktik, nəzəri-metodoloji materialların çatışmamazlığı, kifayət qədər informasiya bazasının olmaması başlıca məhdudiyyətlərdən sadəcə bir neçəsi idi.

Nəticələrin elmi-praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarına əsaslanan təkliflərdən, nəticələrdən, tövsiyələrdən istifadə olunması bank sisteminin inkişaf etdirilməsinə imkan verə bilər.

İşin strukturu. Dissertasiya işi, giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. RİSK-MENECMENTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ

METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İqtisadi sistemlərdə risklər

Yaşadığımız dünya sirli, mürəkkəb, rəngarəng və həm də risklidir. Hər hansı bir əşyaya nəzər salsaq görürük ki, həmin əşya müəyyən formaya, rəngə, sıxlığa və hərəkətə malikdir. Bəs həmin əşyanın müəyyən forma, rəng, sıxlıq və hərəkətini özündə saxlamasının səbəbi nədir? İdrak prosesi özündə həm bir konkretlikdə, həm də ümuminin axtarışını birləşdirir. Mendeleyevin qeyd etdiyi kimi, elm özü də elə ümuminin axtarılmasından ibarətdir. Bū, snbyektiv iradəyə tabe olmayan obyektiv bir prosesdir. Ümumiliyin axtarışı həm də sistem kateqoriyasını bir idrak vasitəsi və obyekt kimi zəruri edir.

İnsan hər zaman ətraf aləmi konkret, xüsusi təzahürlərin yığılımı kimi təsəvvür və qəbul etmişdir. Ətraf aləm hər hansı bir fəaliyyət qavranışı, bu fəaliyyət isə həmişə fərdi və konkret olur. Aristotel qeyd edirdi ki, ətraf mühitlə bilavasitə hissi qarşılıqlı təsir nəticəsində toplanan təcrübə məhz fərdi təzahürlərin, başqa sözlə, faktların mövcudluğudur. Təzahürlər, faktlar bir-birindən ayrı-ayrılıqda, müstəqil, bəzən əlaqəli və təcrid olunmuş, ziddiyyətli, riskli halda mövcuddurlar. Ətraf sanki bir xaosu xatırladır. Lakin diqqətlə fikir verdikdə praktika prosesində müxtəlif cür təzahür edən hallarda da bir ümumilik nəzərə çarpır. Burada təkrarlanan, eynicinsli halların, küllüsünün (çoxluğunun) eyni məxrəcə gətirilməsi, yəni ümumiləşdirilməsi anlayışı da yaranır. Bu anlayışda sanki ümuminin xüsusilə, yəni fərdidə müəyyən edilməsi, təzahürlərin bir çərçivədə əhatə edilməsi və fərdin də özünün eyni zamanda zəifləməsi və genişlənməsi özünü əks etdirir. Eyni zamanda proseslər, əşyalar və təzahürlər arasında köklü əlaqələr üzə çıxır və bu əlaqələr obyektiv bir reallıq ola bilər. Lakin, əşyalar və təzahürlər arasında qarşılıqlı əlaqələr bütün hallarda eynicinsli, risksiz deyildir. Ümumi, qarşılıqlı əlaqədə olan bütövlük və ya tamlıq kateqoriyası ilə bağlıdır. Bu kateqoriyanı ilk dəfə Aristotel bu cür adlandırmışdır. Aristotela görə, əgər hər hansı bir şeyin tərkibində onun bütün hissələri inteqrasiya edirsə, onu tam adlandırmaq olar. Lakin «tanı» qarşılıqlı

əlaqədə olan çoxluğun müəyyən sinfini və müəyyən başa çalmış əlamətə malik çoxluğu əks etdirir. Həm də tam və çoxluqlarla yanaşı, tam olmayan çoxluqlar da mövcuddur. Ona görə də çoxluğun tamlığı kateqoriyasını sonralar sistem adlandırması daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Tam olmayan özü də elə əslində çoxluqdur. Tam, əlaqəli çoxluq olmadıqda proseslərdə dəyişiklik gedir, lakin onda inkişaf olmur. «Sistem» anlayışının müxtəlif mənalılığı onun bir fəlsəfi və iqtisadi kateqoriyaya çevrilməsi üçün əsas olmuşdur. Özündə iqtisadi qaydalılıq, tamlıq, təşkilatçılıq kimi vacib anlayışları birləşdirən və eyni zamanda da öz obyektiv məzmununa görə bu anlayışların heç biri ilə bəzi hallarda üst-üstə düşməyən sistem kateqoriyası tez bir zamanda sanki aksioma kimi qəbul edilmişdir. Bu gün artıq bütün elm sahələri öz fəaliyyət dairələrinə sistem nöqtəyinə nəzərindən yanaşırlar və onu sistemli yanaşma metodları ilə təhlil edirlər. Sistemlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1) bütöv sistemlər; bu sistemlərdə tərkib elementləri arasındakı əlaqələr daha möhkəmdir, nəinki bu tərkib elementləri ilə ətraf mühit arasındakı əlaqələr;

2) daxili və xarici əlaqələri eyni olan sistemlər; bu sistemlərin tərkib elementləri arasındakı əlaqələrlə həmin tərkib elementləri ilə ətraf mühit arasındakı əlaqələr demək olar ki, eynidir;

3) üzvi və mexaniki sistemlər;

4) dinamik sistemlər;

5) statik sistemlər;

6) açıq sistemlər, yəni ətraf mühitlə informasiya və enerji mübadiləsi olan sistemlər;

7) qapalı sistemlər, yəni ətraf mühitlə informasiya və enerji müdaliəsi olmayan sistemlər;

8) özünü təşkil edən sistemlər, yəni onlardakı dəyişiklik avtomatik baş verir;

9) idarəolunan və idarə olünməyən sistemlər.

Hər bir çoxluq sistem sayılmır. BİR çox tədqiqatçıların fikrincə hər çoxluq hələ sistem demək deyildir. Məsələn, I.V.Blayberq, V.N.Sadovski, E.Q.Yudin belə bir fikri əsas götürürlər ki, həqiqətdə mövcud olan bütün obyektlər

çoxluğunu 3 böyük sinfə bölmək olar. Burada qeyd edilir ki, hər bİr sistem bir çoxluqdur, lakin hər çoxluq iqtisadi sistem sayıla bilməz. (Williamson, R., (2015), Interactive Week, 2 Nisan, s. 18-22.) Məsələn bu:

- 1) təşkil olunmamış çoxluqlar;
- 2) üzvi sistemlər;
- 3) qeyri-üzvi sistemlər.

Təşkil olunmamış çoxluqlara misal olaraq insanların müəyyən bir yerdəki təsadüfi yığılmasını göstərmək olar. Belə çoxluqlarda daxili əlaqəli təşkil olmanın heç bir əlaməti yoxdur. Onun tərkib elementləri arasındakı əlaqələr təsadüfi xarakter daşıyır. Belə çoxluğa tərkibin hissələrinin daxil olması və ya onu tərk etməsi zamanı çoxluq heç bir dəyişiklərə məruz qalmır, çünki demək belə çoxluq integrativ xassəyə malik deyildir. Yuxarıdakı müəlliflər səhv olaraq göstərmişlər ki, bütövlükdə çoxluğun xassələri onların mahiyyəti baxımından bir- birindən təcrid halda götürülmüş tərkib hissələrinin xassələrinin cəmi ilə üst-üstə düşür. Demək guya, belə bir çoxluqda heç bir sistemli xarakterdən danışmaq mümkün deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda istənilən çoxluğun xassələri bir-birindən təcrid olunmuş halda götürülmüş tərkib hissələrinin cəmi ilə üst-üstə düşür. Ona görə ki, çoxluğun ümumi məcmuu strukturu ilə onun elementlərinin strukturu arasında fərq mövcuddur.

Təşkil olunmamış çoxluqları aşağıdakı səbəblər üzündən onları qismən xarici əlaqələri eyni olan sistemlər adlandırmaq olar:

- 1) təşkil olunmamış çoxluq da elementlərdən ibarətdir;
- 2) bu çoxluğun da ünsürləri arasında əlaqə mövcuddur, hətta bu əlaqə təsadüfi olsa da;
- 3) bu əlaqə tərkib elementlərini müəyyən forma çərçivəli çoxluqda birləşdirir;
- 4) əgər belə bir çoxluqda elementlər arasında əlaqə mövcuddursa, onda demək müəyyən qanunauyğunluqlar və bunun da nəticəsi olaraq hardasa zaman və ya şəxsi nizamı da var.

Bu hallar, variantlar çərçivəsində iqtisadi risklər səviyyəsi və tipi də fərqli olur. Gördüyümüz kimi, təşkil olunmamış sistemlər də sistem xarakteristikasının

tələb etdiyi tələblərə qismən cavab verə bilər. Lakin bir çox alimlər məhz bu nizamın, daha doğrusu, qaydanın təşkil olunmamış sistemlərdə olmaması fikrini əsas götürürlər. Nizam anlayışı hər şeydən əvvəl harmoniya, simmetriya, növbəlilik kimi anlayışlarla əlaqədardır. Lakin nizam özü də hər hansı bir proses xarakterinə malikdir. Aşağı və ali nizam formaları mövcuddur. Bir qayda olaraq, «nizam» anlayışı onun ali formalarına xasdır, «qaydalı» prosesi isə nizamın aşağı formalarından ali formalarına doğru gedən bir prosesdir. Çoxluğun tərkib elementləri arasındakı istənilən əlaqə forması nəticə etibarilə ən azı elementar, aşağı forması nizamlı, qaydalı fəaliyyəti müəyyən edir. Bu əlaqə nizamın obyektiv məzmununu bildirir. Praktikada müəyyən təkrarlanan əlaqə və münasibətlərə müxtəlif aspektlərdə müəyyən qaydalılıq kimi baxılır. Qeyd edək ki, materiya özü də «sistem» formasında təzahür edir. Sistemlilik - materiyanın atributiv xassəsidir. (Wah, L., (2016), 88 (11), s. 44–48.)

Reallığın konkret forması olan sistem daima dinamikdir, hərəkətdədir, onda durmadan müxtəlif dəyişikliklər gedir. Lakin həmişə sistemdə elə dəyişikliklər gedir ki, həmin dəyişikliklər sistemi məhdud maddi varlıq kimi xarakterizə edir və bu da bəzən riskli hərəkətin müəyyən formasında ifadə olunur. Risklərin sistemlər iyerarxiyasındakı yeri, mövqeyi həmin sistemin tərkib elementlərinin hansı tipli hərəkət formasında olmasından birbaşa asılıdır. Sistem elementlərinin hərəkət forması mexaniki, Fiziki, kimyəvi, bioloji, sosial, iqtisadi, xətti, qeyri - xətti olur. Sistem bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin sinelgetik vəhdət çoxluğuudur. Belə bir təyinat, sistemi həm də özü hərəkət edən bir çoxluq kimi xarakterizə edir, belə ki, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir elə dinamik hərəkət deməkdir.

Sistemin ümumi və konkret formaları arasındakı ziddiyyətlər ikili məzmununa görə xaos və nizamlı hərəkət ilə müəyyən olunur. Xaos anlayışı da nizam anlayışı kimi nisbidir, lakin burada hərəkət mütləqdir. Xaos özü də eyni zamanda müəyyən zaman və məkan çərçivəsində qanunauyğun bir prosesdir. Burada baş

verən təsadüfi hallar, risklər ehtimal və statistik qaçunauyğunluqlara tabe olur. Beləliklə, «xaos» anlayışı aşağıdakıları bildirir:

1) tərkib elementləri arasındakı ehtimal olunan, mürəkkəb, qarışıq əlaqələrə əsaslanan sistemlər; 2) ali əlaqə formaları ilə müqayisədə nisbətən aşağı səviyyəli əlaqə formalarına, risklərə malik sistemlər.

Sistemin altsistemləri onun hissələri adlanır. Bəzən sistemin hissəsi ilə onun elementi anlayışları eyniləşdirilir. Lakin hissə, başqa sözlə altsistem daha ümumi və daha abstrakt bir anlayışdır. «Hissə» anlayışı «sistem» və «element» anlayışları arasında aralıq bir həlqədir. Sadə sistemlərdə «altsistem» və «element» anlayışlar üst-üstə düşür, lakin mürəkkəb sistemlərdə bu mümkün deyildir.

Sistemlərin müəyyən edilməsində ən başlıca problemlərdən biri sistem yaranma amilləridir. Bu amillər 2 qrupa bölünür:

- 1) xarici sistem yaradıcı amillər;
- 2) daxili sistemyaradıcı amillər.

Xarici sistem yaradıcı amillər sistemin yaranmasına və inkişafına səbəb olan mühit amilləridir. Xarici sistemyaradıcı amillər mexaniki, fiziki, kimyəvi, inzibati, iqtisadi təsiretmə və s. sistemlərdə olur. Bu amillər sistemlərin yaranmasına kömək etdikləri halda, həm də sanki onun üçün sistemdən kənar element kimi çıxış edirlər. Təbiidir ki, onlar, yəni xarici amillər sistemin daxili təşəkkül tapmasında başlıca rol oynayırlar. Bununla belə sistemlərin fəaliyyət göstərməsində ekzogen və endogen amillərin vəhdətliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daxili sistemyaradıcı amillər dedikdə, sistemin elementləri və ya bütövlükdə çoxluq ilə bağlı olan integrativ amillər başa düşülür. Tərkib elementlərinə xas olan aşağıdakı daxili sistemyaradıcı amillər mövcuddur:

1) Elementlərin keyfiyyət xassələrinin ümumiliyi, eyniliyi bir çox sistemlərə mövcudolma imkanı verir. Çünki eyni cinsli, eyni keyfiyyətli elementlər onların özünə xas olan əlaqələrə malikdirlər. Burada çoxlu sayda amillər özünü göstərin meydana gəlmənin ümumi mənbələri, xarici mühitlə müvəffəqiyyətlə mübarizə aparmaq qabiliyyəti, yəni sistemin özünü doğrultmağı, Özünü qoruması və s.;

2) Biri digərini qarşılıqlı tamamlama amili həm eynicinsli, həm də müxtəlif cinsli elementlər arasındakı əlaqəni təmin edir. Məlumdur ki, yol verilən həddə qədər sistem elementlərinin differensiasiyası sistemlərin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsini təmin edir. Bu və ya digər keyfiyyətlərə görə fərqlənən elementlərin bir-birini qarşılıqlı tamamlaya bilməsi bütövlükdə sistemin əlaqələrini daha da güclü edir. Differensial-inteqral proses, eləcə də koordinasiya - subordinasiya prosesi sistem yaranmanın və fəaliyyətinin ən zəruri, başqa sözlə desək, atributiv amildir;

3) İnduksiya amilləri. Burada «induksiya» anlayışı bütün sistemlərə xas olan sistemli tam təkmilləşməyə qədər onun qurulması xassəsini əks etdirir. Bu təzahür özü də artım, differensial-inteqral kimi atributiv bir haldır. Əlbəttə ki, burada induksiya halı hər bir konkret vəziyyətdə prosesin mürəkkəbliyi və təkrar olunmamazlığı ilə fərqlənir;

4) sabit, stabilləşdirici amillər sistemin sinergetik vahidliyini təmin edən cici di əlaqələri özündə birləşdirir.

Böhranın nəticəsini təhlil edən bir sıra ölkələr və iqtisadçı alimlər zəruri bir hal kimi milliləşdirmə ideyasını yenidən irəli sürməyə başlamışlar. Bu ideyalar hətta sənayecə İnkişaf etmiş ölkələrdə belə öz əksini tapmışdır. Lakin buna alternativ olan fikirlər də mövcuddur. Məsələn, B.May bu ideyanı qəbul etmir və bunu onun ifadəsincə desək «ciddi problem» adlandırır və yazır: «Qlobal maliyyə böhranına qarşı mübarizə aparən demokratiya baxımından inkişaf etmiş bir sıra ölkələrin hökumətləri xüsusi mülkiyyəti diskreditasiya etmək, bazar iqtisadiyyatının fundamental əsaslarını dağıtmağa cəhd edirlər... Göründüyü kimi, B.May milliləşdirmə, stabilləşdirmə tədbirlərini antidemokratik, əksinə olam isə demokratik bir hal kimi qiymətləndirir. Bunu onun digər fikrindən daha aydın görə bilərik: «XX əsrdə milliləşmənin ideoloji müəllifləri Rusiya bolşeviklərindən tutmuş Britaniya, leyboristlərinə qədər insanlar olmuşlar» Sonra o qeyd edir ki, belə çıxır ki, xüsusi mülkiyyət dövlət mülkiyyətindən daha az effektivdir və belə bir yenidən meydana çıxmış

ideya gələcəkdə dövlət sektorunun güclənməsinə gətirib çıxara bilər. Əlbəttə, B.May ilə belə bir cəhətdə hardasa razılaşımaq olar ki, onun obrazlı ifadəsilə desək, dövlət ayrı-ayrı idarələrin «maliyyə passivini (öhdəliklərini) öz üzərinə götürməməlidir». Bu hal doğrudan da bizim özümüzün də əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, bazarın radikal prinsipinə uyğun gəlmir. Lakin son dərəcə zəruri hallarda bütövlükdə deyil, qismən bu variantla əl atmaq olar. (Strieter, J., Gupta, A.K., Raj, S.P ve Wilemon, D., (2017), Cilt. 17, 7, sayfa 342-354.)

Sistem daxili və sistem xarici ziddiyyətlərin, risklərin idarə edilməsi mexanizmləri ilk növbədə həmin ziddiyyətlərin inkişafını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq və buna uyğun olaraq da qarşılıqlı əlaqə formalarının seçilməsində öz əksini tapır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ziddiyyətlər, böhranlar heç də bütün hallarda sistemin inkişafına səbəb olmur. Bir çox ziddiyyətlər sistemə dağıdıcı təsir göstərərək onun məhvinə gətirib çıxara bilər. Sistemlərin inkişafında təbii gedişatı, yaranacaq yeni sistemlərin elementlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini mütləq nəzərə alınması vacibdir. Çünki elementlərin parametrik xarakteristikalarını bilmədən heç bir differensiasıya haqqında fikir yürütmək olmaz. Başqa sözlə, yalnız yeni sistem, məsələn dünya maliyyə sistemi haqqında tam əminlik yarandıqdan sonra, köhnə maliyyə sistemindən imtina etmək olar. İmtina etmə prosesi isə öz növbəsində sistemlərin İnkişaf mexanizmləri haqqında konkret iqtisadi biliklər, iqtisadi təfəkkür tələb edir. Sistemin, modelin müvəffəqiyyətlə inkişafı üçün həm köhnə, həm də yeni sistemin imkanları öyrənilməlidir, araşdırılmalıdır. Sistemin radikal yenidən qurulması, yəni keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə keçidi yalnız o vaxt məqsədəuyğun sayılır ki, köhnə sistem özünü artıq tamamilə doğrultmamış olsun. Ziddiyyətlərin məqsədyönlü qaydada həlli ziddiyyətlərin, risklərin idarə edilməsi və həll edilməsinin başlıca yoludur.

1.2 İqtisadi riskologiya və risk konsepsiyaları

Artıq, biz qeyd etmişdik ki, risk-menecment bir sıra qeyri-müəyyənliklər, paradoksal situasiyalı problemlərlə bağlıdır. Belə paradoksalıq hər şeyə risk-menecment qaydalarına, idarəolunan və idarə edilən obyekt və subyektlərə, onların yarım sistemlərinə, daşdığı funksiyalara, funksional məzmununa, demək clar ki, əksər iqtisadi münasibətlərə, maliyyə menecmenti problemlərinə, idarəetmə funksiyalarına, o cümlədən strateji planlaşdırmaya, təşkilətmə və nəzarətə bu və ya digər formada öz təsirini göstərir, bəm də müəyyən dərəcədə onlarla şərtləşir. Bu mənada idarəetmə funksiyalarının, həm konkret və həm də ümumi funksiyalarının reallaşmasına (həyata keçirilməsinə) bizcə yalnız təsiretmə vasitəsi kimi deyil, həm də bir xidmət növü, risk-menecment növü kimi qiymətləndirmək olar. Burada həmin problemə həm iqtisadi, həm də sosial-psixoloji və həm də hüquqi baxımından yanaşmaq olar. Ona görə də bu xidmət növü digər xidmət'növlərindən fərqli olaraq daha çox intellektualıq, kraektivlik (yaradıcılıq), koqnitivlik (bilik, dərkətmə) tələb edir. Çünki belə hal biitün idarəçilik mexanizmlərini, habelə kəskin riskoloji problemləri dərinədən və həm də əhatəli, sistemli, çox aspektli halda bilməyə əsas verir. Həmin səbəbdən də burada yalnız ənənəvi deyil, necə deyərlər, həm də fəvqaladə səciyyəli riskoloji problemləri anlamaq, onun fundamental əsaslarını təhlil etmək xeyli dərəcədə asanlaşır.

Risklärin bir sıra xüsusiyyətləri, əlamətləri, tipləri, prinsipləri vardır. Hətta onun sosial, Fəlsəfi tərəfləri də mövcuddur. Bir sıra iqtisadçılar, ümumiyyətlə mütəxəssislər, həm də risklärin aksİomatik tərəflərini nəzərdən keçirirlər. Məsələn, bununla əlaqədar olaraq V.P.Buyanov, K.A.İrsanov, L.M.Mixaylov birgə monoqrafiyalarında yazırlar ki, «Riskologiyam üçüncü aksioması onun təkrar olunmamazlığıdır» . Yuxarıdakı fikir yalnız həmin müəlliflərə deyil, əksər müəlliflərə də aiddir. Bu nöqtəyi nəzərə görə heç bir şey, o cümlədən də risklär heç vaxt dəyişilmir və hər dövr üçün unikal xarakter daşıyır. Hətta müəlliflər burada ikinci bir yalnızlığa yol verərək yazırlar: «Təkrarçılıq yalnız mücərrəd modellərdə ola bilər». Bizcə hər iki fikirlə mütləq mənada, hətta adi

mənada razılaşmaq olmaz. Çünki iqtisadiyyatda maliyyə böhranları, ödəmələrlə, kreditlə və digər məsələlərlə bağlı böhran, risk halları təkrar oluna bilər. Və biz bunu mütamadi olaraq görürük və hiss edirik. Bu baxımdan risklər bizcə daha praktiki, konkret, proqmatik problemlərlə şərtləmir, nəinki mücərrəd modellərlə, Mücərrəd modellər doğrudan da mücərrəd sxemalar, konsepsiyalar formasında şərti xarakter daşıya bilər, bütün hallarda konkretliyi özündə adekvat halda əks etdirməyə də bilər. Əlbəttə, hər dəfə risklərin meydana gəlməsi situasiyası, şəraiti müəyyən dərəcədə hardasa bir-birindən fərqlənə bilər. Lakin onun iqtisadiyyatda təkrarlanması, hətta biz deyərdik onun dönərliyi iqtisadiyyatda iqtisad elminə məlum olan müəyyən, necə deyərlər, standart səbəblər üzündən də baş verə bilər. Kredit böhranını, likvidlik böhranını buna misal gətirmək olar. Əlbəttə, risk ehtimalı olan bir anlayışdır. Risk ehtimalı isə bir çox qeyri-müəyyənliklərlə bağlıdır. Lakin, bu o demək deyildir ki, ehtimalı olan hər bir şey riskdir. Risk anlayışı universal anlayışdır. Çünki bu, bütün sferalarda, proseslərdə, fəaliyyət növlərində baş verə bilər. Bu mənada risklər həm taktiki, cari və həm də proqnozlaşdırılan dövrlə əlaqədar olur. Ona görə cari və perspektiv dövrlərin situasiyaları bir-birinə bənzəmədiyi kimi məzmunca da bir-birindən fərqli ola bilər. Burada əgər belə demək mümkünsə risk potensialından çox şey asılıdır. Risk potensialı isə müvafiq amillər şəraitindən asılıdır. Lakin qəribə də olsa bu sahədə görkəmli mütəxəssislər olan yuxarıda adını çəkdiyimiz müəlliflər bizim fikrimizcə risk anlayışını düzgün olmayaraq izah edirlər. Məsələn, Buyanov, Kırсанov və Mixaylov göstərirlər ki, «Risk dedikdə məqsədli və məqsədli həyata keçirilən və ehtimal üzrə proqnoz qiymətləndirmə... ilə əlaqədardır». Bu fikirlə ona görə razılaşmaq olmaz, ki bir qayda olaraq məqsədli, şüurlu idarəetmə anlayışını risklə eyniləşdirmək olmaz. Bundan başqa, məqsədyönlü fəaliyyət bir qayda olaraq riskin sinonimi deyil, alternativ kimi çıxış edir. Bəzi müəlliflər, o cümlədən yuxarıda göstərilən müəlliflər riskin və risk haqqında elmin xeyirxah bir hadisə olduğunu

təsdiqləyirlər. Burada da bizcə müəyyən anlaşılmazlığa yol verilir. Belə, ki risk haqqında elm zəruridir, lazımlıdır, bəlkə də doğrudan da xeyirxah elmdir. Çünki bu ölkələri, firmaları, şirkətləri, insanları risklərdən hifz etməyə yardım edir, köməklik göstərir. Lakin bu o demək deyildir ki, risk özü-özlüyündə pozitiv, xeyirxah bir hadisədir, işdir. Risk haqqında elm birinci növbədə həmin paradoksların aradan qaldırılmasına xidmət edir və etməlidir. Bu hər zaman, xüsusi olaraq katastrifik hallarda daha vacib, daha zəruridir. (Jayawardhena, C ve Foley, P., (2017), Cilt. 10, No. 1, s.19-31.)

Kənarlaşma, defekt iqtisadiyyatda da, sosial proseslərdə də, canlı orqanizmdə də baş verə bilər, yəni normal proseslər pozula bilər. Ona görə də bunlar neqativ proseslər kimi qiymətləndirilməlidir və bu neqativliyi əmələ gətirən amillər də neqativlik fenomeni kimi qiymətləndirilməlidir. Beləliklə, risk, risk haqqında elm - riskologiya həmin kənarlaşmanın ya mümkün qədər yüngülləşməsinə, ya da tam rəşional normallıq bərpa olunmasına xidmət etməlidir. Əlbəttə, risklərdən hifz olunma, risklərdən müdafiə müxtəlif sistemlərdə, müxtəlif səviyyədə, dərəcədə baş verir, həyata keçirilir. Adətən, xətti proseslərdən fərqli olaraq mürəkkəb proses və sistemlərdə bu daha mürəkkəb olur. Bəzən bu fəvqaladə hadisə kimi qiymətləndirilir. Bu fikirlə razılaşımaq da olar, əks mövqedə durmaq da olar. Bu fikiri yenə də Buyanov, Kirsanov və Mixayiov müdafiə edirlər. Lakin biz belə hesab edirik ki, mürəkkəb sistemlərdə baş verən kənarlaşmanı, böhran hallarını heç də fəvqaladə hadisə kimi qiymətləndirmək bir o qədər düzgün olmazdı. Çünki belə hallar həmin mürəkkəb, qeyri-xətti sistemlərin öz qanunauyğun təbiətindən irəli gəlir. Burada məsələni başqa cür də həmin proseslərdə təsadüfi və qeyri-müəyyənliyi necə öyrənmək, azaltmaq baxımından da irəli sürmək olar. Əlbəttə, bu cür yanaşmada həm riyazi, həm iqtisadi və hətta psixoloji amillərə istinad etmək olar. Çünki qeyri- müəyyənliyi müəyyən edən şərtlər və amillər çoxcəhətli olur. Həmin amillərin təsirini bütün hallarda mütləq kəmiyyət halında müəyyən etmək mümkün olmur. (Ekonomi. 2012. Şubat P.256 s.96)

Risk problemi iqtisadi məsuliyyət və risklərin dəqiq nəzərə alınması ilə, həm də bunun idarəetmənin bütün mərhələləri üzrə nəzərə alınması ilə əlaqədardır. Demək, riskoloji problemi iqtisadiyyatın idarəedilməsindən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Bu problemə lazımı dərəcədə fikir verilmədikdə iqtisadi sistemlərin riskdən qorunma immuniteti zəif olar. Ona görə də risk probleminin uğurla həlli iqtisadi artım problemi baxımından iqtisadiyyatın optimal keyfiyyətdə özünü təsdiqi cəhətindən son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan risk probleminə yalnız dar çərçivədə deyil, həm də geniş miqyasda yanaşmaq lazımdır. Bu problemlərə yalnız ayrı-ayrı firma və şirkətlər baxımından deyil, həm də regional və qlobal miqyasında da yanaşmaq lazımdır. Bu mənada V.P.Buya- novun, K.A.Kirsanovun və L.M.Mixaylovun bəzi fikirlərilə əlbəttə razılaşmaq olar, lakin bununla belə müəlliflərin «risqin xeyri», «risklər kimə lazımdır?» fikirlərilə heç də razılaşmaq olmaz (18). Əlbəttə, sual başqa cür - riskləri idarə etmək kimə lazımdır? - qoyulsaydı daha yaxşı olardı. Çünki əvvəldə göstərdiyimiz kimi, risklər xoşagəlməz, katastrofik hallarla bağlı olduğuna görə heç bir fərd və yaxud təşkilat belə bir halla üz-üzə gəlmək istəməzdi. Müəlliflər bunun zərurətini bir çox məsələlərlə yanaşı çətin situasiyaların aradan qaldırılması, rəqabət məsələlərilə əlaqələndirilər. Əlbəttə, risk olan yerdə onu aradan qaldırmaq lazımdır. Lakin bu o demək deyil ki, risk özü-özlüyündə pozitiv bir haldır.

A.Lobanov və A.Çuqunov qeyri-müəyyənliklə risklər arasındakı əlaqədən danışarkən göstərirlər ki, bəzi müəlliflər qeyri müəyyənliyi risk kateqoriyasının dvoyniki hesab edirlər. Və eyni zamanda onu da qeyd edirlər ki, neokeynçilik- dən fərqli olaraq neoklassik məktəb bu anlayışları eyniləşdirir. Lakin bu müəlliflərin özü burada, bu müxtəlif yanaşmada neokeynçilərin və neoklassiklərin və yaxud neokeynsçi və neoklassik məktəbin məhz hansı dəlillərə əsaslanmağına tam aydınlıq gətirə bilmirlər. Məsələn, onlar riskləri kütləvi halda təkrar olunan hadisə kimi, qeyri müəyyənliyi isə təsadüfi hadisələr kimi izah edirlər. Bizə belə gəlir ki, konkret situasiyanı nəzərə almadan belə bir standart, tipik mühakimə

yürütmək düzgün olmazdı. Məgər risklər təsadüfi ola bilmirmi, məgər bütün risklər yalnız təkrar olunurmu? Bundan başqa, müəlliflərin qeyri müəyyənlik anlayışına yanaşma metodologiyası da bizim fikrimizcə yanlışdır. Belə ki, hər hansı bir kəmiyyətə kənarlaşmanı qeyri-müəyyənliyin «spekulyativ» forması kimi qiymətləndirirlər. Onların ifadəsincə desək «xalis» qeyri-müəyyənlik anlayışı isə son fəaliyyət nəticələrinin mümkün olan neqativliyi ilə əlaqələndirilir. Burada necə deyərlər xalisliyin nədən ibarət olunması aydınlaşmır. Həm də aydın deyil ki, nəyə görə spekulyativ, necə deyərlər qeyri müəyyənlik son nəticə ilə bağlanılır. Hansı mənada olursa, olsun, müəlliflərin fikri elmi məntiqə əsaslanmır. Bundan başqa, risklər və qeyri müəyyənliyin səbəbləri də müəlliflər tərəfindən dəqiq müəyyən edilməmişdir. Həm də müəlliflərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq aktivlərin itirməsini, gəlirlərin əldə edilməməsini, və habelə əlavə xərclərin meydana çıxmasını onların ifadəsincə desək «xalis qeyri-müəyyənlik» adlandırması da elmi baxımından bir o qədər güzgün deyildir. Məgər müəlliflər işlətdiyi «spekulyativ qeyri müəyyənlik» halları burada özünü göstərmirmi? Həm də burada müəlliflər səhv olaraq yazırlar: «Qeyri- müəyyənliklərdən fərqli olaraq, risk ölçülən kəmiyyətdir». (Gordon, R ve Mulligan, P., (2016), Vol. 13, No. 1, sayfa 29-46)

Halbuki ehtimal nəzəriyyəsi baxımından qeyri-müəyyənlik hadisələrini ölçmək mümkündür. Əksinə, bəzən riskləri kəmiyyətə müəyyən etmək daha çətinidir. Bununla belə, yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, risklər də onların parametrləri vasitəsi ilə müəyyən edilə bilər, ölçülə bilər. Məsələn, burada neqativ hadisələrin baş verməsi ehtimalı və itkilərin mümkün olan miqdarı hər hansı bir parametr kimi götürülə bilər. Həm də müəlliflər risklərin təsnifatından danışarkən maliyyə, kredit, əməliyyat və likvidlik riskləri ilə yanaşı «Hadisə risklərini» ayrıca bir risk növü kimi nəzərdən keçirirlər. Halbuki, də yuxarıda göstərilən risklərin özü də baş vermiş bir hadisədir.

1.3. Risk-menecmentinin bəzi nəzəri-metodoloji məsələləri

Bazar sistemi şəraitində risklərin daimi xarakter daşması artıq onların, yəni risklərin bir obyektiv reallıq kimi qiymətləndirilməsini tələb edir. Ona görə də risklərin düzgün başa düşülməsi və qiymətləndirilməsi, onun əsasında müvafiq idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi vacibdir. Görünür bu səbəbdən risklərin idarəedilməsi firma və şirkətlərin, bankların və digər təşkilatların fəaliyyət nəticələri, o cümlədən zərərin, itkilərin azaldılması və buna uyğun olaraq gəlirlərin artırılması baxımından son dərəcə aktual bir problem kimi meydana çıxır. Ona görə də onlar, yəni bu göstəricilərin arasında birbaşa əlaqə də vardır. Risklərin idarəedilməsi həm də iqtisadi artımın təmin edilməsi, bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılması, habelə düzgün qərarların qəbul edilməsi baxımından da önəmlidir. Görünür bu səbəbdən sənayecə inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə firma və şirkətlərdə risklərdən qorunma üzrə modellər, menecment tədbirləri işlənilib hazırlanır. Hətta bəzi firma və şirkətlərdə risklə bağlı olan problemləri əlaqələndirmək məqsədilə risk-menecment üzrə mütəxəssis kadrlar hazırlanır və belə bir ştat da müəyyənləşdirilir. Aydındır ki, riskləri idarə edən həmin risk-menecment son dərəcə yüksək iqtisadi təhliletmə və yüksək intellektual bacarığa malik olmalıdır. Çünki iqtisadi riskləri idarə edən şəxs, mütəxəssis səviyyəsinə görə doğrudan da bir çox mütəxəssislərdən öz biliyi ilə fərqlənməlidir. Çünki belə mütəxəssislər yalnız təhlil aparmamalıdır, yalnız mövcud olanı idarə etməməlidir, həm də firma və şirkətlər üzrə strateji, kooperativ antirisk siyasətinin formalaşmasında fəal iştirak etməlidir. İqtisadi məzmun baxımından risklərin proqnozlaşdırılmasında səmərəli seçim metodologiyasının, konsepsiyasının böyük əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə, birinci növbədə burada təşkilatların məqsədləri, missiyası, fəaliyyət miqyası və bunun əsasında risklərin meydana çıxması ehtimalı, səviyyəsi, imkanlılığı araşdırılmalıdır. Burada mümkün ola biləcək problemlər nəzərdən keçirilməlidir, gəlirlər və həm də itkilər, onların həcmi araşdırılmalıdır. Burada bütün iqtisadi, texniki-texnoloji və digər problemlər obyektiv olaraq, yəni necə varsa elə də tam gerçəkliyi ilə təhlil edilməlidir. Necə deyərlər, burada -

iqtisadi məsələlərdə nə həddindən artıq optimist, nə də həddindən artıq pənimist olmaq lazım deyildir. Başqa cür desək, hətta itkilərin istər cari və istərsə də perspektiv dövrdə xoşa gəlməz, yol verilməz həcmdə olması belə, psixoloji gərginlik üçün katastrofik vəziyyət yaratmamalıdır, əksinə həmin risklərin düzgün qiymətləndirilməsi, düzgün idarəedilməsi və azaldılması ehtimalı üzrə müvafiq tədbirlərin işlənilib hazırlanması haqqında düşünmək lazımdır. Beləliklə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi risk hallarının obyektivliyini qəbul etməklə həmin problemin həllini təşkilatların strateji inkişafının mühüm bir tərkib hissəsi kimi də qiymətləndirmək olar. Əlbəttə, təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinin həcmindən və xarakterindən asılı olaraq risklərin idarəedilməsi və meydana çıxan və çıxma biləcək meyllərinin nəzərə alınması heç də asan bir problem deyildir. Burada bütün cəhətlərin, problemlərin sinergetik qaydada nəzərə alınması və onların resurs təminatı və imkanlılığı ilə əlaqələndirilməsi, qəflətən, gözlənilmədən meydana çıxma biləcək risklərin mümkün qədər minimuma endirilməsi də vacibdir. (F.Kotler 2010. Aralık 189 s)

Bəzi mütəxəssislər bu məqsədlə adaptiv yanaşmadan, prinsipdən istifadə etməyə üstünlük verirlər və bunu Baldin və Vorobyovun ifadəsincə desək, forsmajor situasiyası ilə əlaqələndirirlər. Həm də bu risklərin idarəedilməsinin dinamik konsepsiyası kimi qiymətləndirilir.

Lakin bu yanaşmanın, prinsipin əhəmiyyətini azaltmamaq şərtilə qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra risklərdən, o cümlədən maliyyə risklərdən uzaqlaşmaq problemi yalnız bu yanaşma metodu ilə həli edilə bilməz. Burada paralel olaraq istər mövcud və istərsə də strateji gözlənilən risklərin, xüsusi olaraq işgüzar risklərin azaldılması üçün sistemli tədbirlər, o cümlədən sistemli antiböhran tədbirlərinin görünməsi lazımdır. Çünki firma və şirkətlərin iqtisadi, investisiya və digər böhranlı vəziyyətini, korporativ itkilərin azadılmasını, kapitalın yerləşdirilməsi üzrə olan və digər problemlərini daha geniş idarəçilik spektrində həll etmək mümkün olar. Lakin Baldin və Vorobyov risklərin azaldılmasının, risklərdən uzaqlaşmanın klassik metodundan danışarkən maliyyə risklərinin limitləş-

dirilməsi probleminə toxunaraq bizim nöqteyi nəzərimizdən bunu səhvən riskdən uzaqlaşmanın, səmərəliliyin antipodu kimi qiymətləndirirlər. Onlar yazırlar: «...riskdən uzaqlaşma müəssisə kapitalından səmərəli istifadənin antipodudur». Çünki hətta söhbət maliyyə-kredit riskləri hüdudunun müəyyən olunmasından getsə belə yenə də riski səmərəliliyin pozitiv yol yoldaşı adlandırmaq nəzəri-metodoloji cəhətdən düzgün olmazdı. Bu, hətta müəlliflərin bir təşkilatın risklərinin digər təşkilatlara transfer edilməsi, yəni onlar tərəfindən götürülməsi, qəbul edilməsi ideyasına da ziddir. Çünki, doğrudan da əgər risklər səmərəliliyin antipodu olsaydı, onda nə üçün belə «səmərəli risklər» digər firma və şirkətlərə göçürülür? Belə köçürmələri risklərin sığortalanması kimi qiymətləndirirlər. Əlbəttə, digər şirkət həmin riskləri öz üzərinə götürürsə (müəyyən şərtlər, müqavilələr çərçivəsində) burada doğrudan da sığortalanma mahiyyəti vardır. Lakin bütövlükdə nəzəri-metodoloji baxımından bunun sığortalanma adlandırmaq bir o qədər də düzgün olmazdı. Burada həm də müəlliflər risklərin, itkilərin xedjiləşdirilməsi (müəssisələrin ilkilərdən qorunması), maliyyə risklərinin diversifikasiyası (üfüqi, şaquli diversifikasiyası) məsələlərini də nəzərdən keçirirlər. Bu problem bizim tərəfimizdən tədqiqat işinin başqa yerində xüsusi olaraq nəzərdən keçirilir. Lakin hələlik onu qeyd etmək istərdik ki, maliyyə risklərinin diversifikasiyası heç də bütün hallarda aktiv vəsaitlərin şüurlu halda bölüşdürülməsini, investisiya risklərinin, birja və valyuta risklərinin aradan qaldırılmasını mütləq qaydada təmin etmir. Çünki öz təbiəti etibarilə maliyyə riskləri məlum olduğu kimi, daim təkrar olunan və tsiklik dinamikaya malik olan proseslərlə, bazar konyukturası ilə şərtləşir ki, bu da fond bazarında həyata keçirilən ayrı-ayn əməliyyatların gəlirli və ya zərərli olmasını müəyyənləşdirir. Burada obyektiv olaraq bir sıra fluktasiya, xaotik hallar özünü göstərir. Amerikada və digər ölkələrdə 2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranı yuxanda qeyd olunan fikirləri bir daha təsdiq edir. Ona görə də belə şəraitdə idarəçilik tədbirlərinin görülməsi də bütün hallarda gözlənilən səmərəni verə bilmir, necə deyərlər, pessimist fəaliyyət, riyazi hədd limiti bu həddi üstələmiş olur. Ona görə də risklərin istər taktiki və istərsə də strateji

idarəedilməsində həm də müəyyən məhdudiyətlilik halları meydana çıxır. Bu səbəbdən, yuxarıda göstərilən müəlliflər (Baldin, Vorobyov) özlərinin «risklərin azalmasının dinamik adaptasiya konsepsiyasını» bu halda daha önəmli hesab edirlər. Məsələn, onlar yazırlar: «...dinamik adaptasiya konsepsiyası kifayət qədər uzun müddətli maliyyə əməliyyatlarında risklərin idarəedilməsi üçün daha əlverişlidir». Bu fikirlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz, belə çıxır ki, pis situasiyalara uyğunlaşma vəziyyətdən çıxış kimi qiymətləndirilir. (Daniel, E., (2016), Şubat 2016, sf. 90-97)

Müəlliflərin bu nöqsanları görünür həm də «adaptasiya» və «adaptivlik» anlayışlarını qarışdırmaqlarından irəli gəlir. Çünki onlar bir səhifədə «adaptiv» digər səhifədə isə «adaptasiya» ifadələrini işlədirlər. Həm də hətta belə bu anlayışları eyni qəbul etsək belə onların məzmununu ayrı-ayrı proseslər baxımından müxtəlif olur. Məsələn, bir tərəfdən risklərə uyğunlaşma, bir də var çoxluq nəzəriyyəsi baxımından sistemlərin ünsürlərinin bir-birinə uyğun gəlməsi. Hansı mövqedən yanaşırıqsa yanaşaq hər halda risk pozitiv hadisə deyildir, riskli fəaliyyətin nəticəsidir, həm də hər hansı təşkilatın missiyası və motivi də deyildir. Bunu bəzən innovasiya, işgüzarlıq fəaliyyəti ilə izah edirlər, Lakin bu o demək deyildir ki, qeyri-tarazlıq, qeyri-müəyyən fəaliyyət və onun nəticəsi olan risk önəmli bir haldır. Əksinə, işgüzar fəaliyyət formaları, səmərəli innovasiya fəaliyyəti mümkün qədər risklərin azalmasına gətirib çıxarmalıdır.

Nəinki ümumi risk anlayışı, həmçinin təsərrüfat, iqtisadi risklər və onların mühüm hissəsi olan maliyyə-kredit riskləri də çoxaspektli olur. Bir qayda olaraq risklər təsərrüfat, iqtisadi fəaliyyətdə müəyyən inamsızlıq əmələ gətirir. Bu, bazar iqtisadi sistemində daha çox özünü göstərir. Ona görə ki, iqtisadi risklər bir qayda olaraq mənfəətin azalmasına, bütövlükdə iqtisadi itkilərə gətirib çıxarır. Bu baxımdan İqtisadi risklərin sistemli qaydada öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün iqtisadi risklər haqqında birinci növbədə sistemli bilik, təfəkkür lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi risklər bazar münasibətlərinin, azad sahibkarlığın, biznes fəaliyyətinin yol yoldaşdır, tərkib hissəsidir. Lakin, bu cəhəti

bəzi müəlliflər həddindən artıq şişirdir, hətta riskin iqtisadi fəaliyyət üçün əsas, önəmli olduğunu irəli sürürlər. Məsələn, K.V.Baldin və S.N.Vorobyov yazırlar: «Biz birinci növbədə oxucuları inandırmağa çalışmışıq ki, risk sahibkarlığın əsasıdır».Həm də müəlliflər burada bu «əsas» mənfəət və itkilər problemini az qala eyniləşdirirlər. Əlbəttə, sahibkarlıq fəaliyyəti müəyyən risklərlə əlaqədardır və onu inkar etmək olmaz. Ancaq bu o demək deyildir ki, bu səbəbdən risklər həmin fəaliyyətin əsasında durur, əsasını təşkil edir. Əksinə, istər nəzəri-metoloji və istərsə də proqnatik, empirik baxımından təsadüflər ehtimalının azaldılması və beləliklə də risklərin yol verilən həddə çatdırılması itkilərin azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Düzdür, yuxarıda adı çəkilən müəlliflər özləri də etiraf edirlər ki, indiyənə kimi «sahibkarlıq riskləri» haqqında bir iqtisadi kateqoriya kimi onun mahiyyətini və məzmununu tamamilə açıb göstərən əsaslı əsərlər, monoqrafiyalar azdır».Bununla əlaqədar olaraq müəlliflər haqlı olaraq risklərin Öyrənilməsində peşəkar fəaliyyətin, çoxaspektli amillərin və iqtisadi sistemin xarakterinə uyğun metodlarının seçilməsini zəruri hesab edirlər. Əlbəttə, burada bir sıra obyektiv və subyektiv meyarların, informasiyaların sistemli halda nəzərə alınması, təsadüflərin ehtimal xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, habelə risklərin semantik, morfoloji cəhətdən, risk-menecment baxımından nəzərdən keçirilməsi risklərin hansı səviyyədə, yəni yumşaq və yaxud katastrofik olması da nəzərə alınmalıdır. Bu və buna bənzər cəhətlərin nəzərə alınmaması riskləri böhran vəziyyətinə gətirib çıxara bilər. İqtisadi fəaliyyətin böhran vəziyyəti isə daha çox iqtisadi itkilərlə şərtləşə bilər. Əlbəttə, bütün risklərdə itkilər olur. Lakin böhran şəraitində bu daha da kəskinləşir, makrosəviyyədə, qloballaşma şəraitində isə onun miqyası və kütləsi xeyli dərəcədə artmış olur. Bunu 1998-ci ildə və 2000-ci ildə baş verən dünya maliyyə böhranının nəticələrindən görmək olar. Yuxarıda göstərilənlər və digər müəlliflər «risk» anlayışına birtərəfli yanaşmalarındakı səhfi bir növ yumşaltmaq üçün «sahibkar riski», «işgüzar risk» anlayışlarını işlədirlər. Bununla belə yuxarıda göstərilən müəlliflər İ.T.Balabanova, V.M.Qranaturov, A.B.Kuçin, A.R.Smimov və habelə

E.V.Tsvetkova istinad edərək göstərir ki, həmin müəlliflər arasında riskə verilən tərif haqqında vahid bir fikir aydınlığı mövcud deyildir. İstər nəzərdən keçirdiyimiz müəlliflər və istərsə də onların özlərinin istinad etdikləri müəlliflər riski bir tərəfdən nəticə etibarını ilə məlum olan bir hadisə, digər tərəfdən sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticəsində nəzərdə tutulmuş gəlirlərin əldə edilməməsi ehtimalı, habelə riskin sırf ehtimallıq kateqoriyası olması kimi qiymətləndirirlər. Əlbəttə, bizə belə gəlir ki, bu fikirlə tamamilə razılaşmaq olmaz. Əlbəttə, risklərin riyazi gözləmələri baxımından bunu başa düşmək olar. Hərçəndi riyazi gözləmələrin özü risk dərəcəsini haradasa mücərrəd halda əks etdirir. Lakin real həyatda sahibkar bilsəydi ki, risk edəcək, belə onda riskə getməzdi. Bundan başqa, sözün fəlsəfi, məntiqi mənasında əgər hər hansı fəaliyyətin nəticələri əvvəlcədən məlumdursa, onda bu artıq sözün tam mənasında risk deyildir. Lakin bütün bunlar heç də o demək deyil ki, hər hansı bir riskin, o cümlədən maliyyə və kredit risklərinin, həmçinin faiz risklərinin ehtimalını müəyyənləşdirmək lazım deyildir. Həm də burada başqa bir sual meydana çıxır. (О.И. Лаврушина. - М.: КНОРУС, 2016. - с.98.)

Risk Özü şüurluluq, şüurlu fəaliyyətin mahiyyət etibarını ilə sinonimidir ya yox? Əlbəttə, sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti özü özlüyündə məqsədyönlülüüyü nəzərdə tutur. Lakin iqtisadi təsadüfləri, gözlənilməyən halları, hətta təşəbbüskarlığın potensialını həmişə əvvəlcədən nəzərə almaq mümkün olmur. Məhz həmin mümkünsüzlük istər-istəməz risklərə - təhlükəli hallara gətirib çıxarır. Əlbəttə, bu risklər tədqiq olunan obyektlərin, sferaların təbiətindən, xarakterindən asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə, nisbətən tez-tez təkrar olunan, mütamadi və yaxud qeyri mütamadi, qeyri ardıcıl ola bilər. Əlbəttə, sözün məcazi mənasında riskdə insanların şüurlu fəaliyyəti iştirak edir, yəni insan şüurlu halda, bilərəkdən hər hansı bir itki gətirəcək fəaliyyət növünə əl atar. Lakin bu fəaliyyət növü sistemli əsaslandırılmırsa, məsələn deyək ki, investisiyada bu maliyyə resursları, innovasiya, gələcək məhsulun rəqabət qabiliyyəti və satışı ilə, bütövlükdə həmin məhsula tələb və təkliflə əlaqələndirilmərsə istər-istəməz böyük risklər özünü göstərə bilər. Onda bu yenə də risk adlanacaq, çünki belə «şüurlu fəaliyyət» əsil

risksiz fəaliyyət növü deyildir, əvvəlcədən necə deyərlər, nəzərdə tutulmuş qeyri müəyyənliyin nəticəsidir. Bundan başqa K.V.Baǰdin və S.N.Vorobyov bir çox müəlliflərlə belə bir fikirlə razılaşırlar ki, «riskin yaradıcı mənası əlavə mənfəətin əldə edilməsidir» Əlbəttə, risk özünü doğrultduğu halda nəinki əlavə mənfəət əldə etmək olar, həm də əvvəlki illərdə, aylarda əldə edilmiş mənfəət, gəlir öz yerində qalmış olur. Ona görə də riski heç də yalnız əlavə mənfəətin əldə edilməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki elə firma və şirkətlər, kommersiya bankları və s. vardır ki, əlavə deyil, əvvəlki mənfəəti saxlamağı özlərinin uğuru kimi qiymətləndirirlər. Çünki müasir dövrdə, necə deyərlər, əldə olan maliyyə resurslarını, istehsal həcmi qoruyub saxlamağın özü də böyük nailiyyətdir. Çünki bazar münasibətlərindən irəli gələn konyuktura, xammal-material, enerji təhlükəsizliyi, inflyasiya, tələb- təkliflə əlaqədar meydana çıxan kəskin problemlər, səhvlər, nəzərdə tutulan müvafiq layihələrin hazırlanması və icrasındakı çalışmamazlıqlar yuxarıdakı problemi xeyli kəskinləşdirə bilər. (Claessens, S.T., Glaessner ve Klingebiel, D., (2012), Sayı 4, Haziran s.78-83) Demək, ona görə də əvvəldə göstərdiyimiz kimi riski heç də sahibkarlıq, biznes və digər fəaliyyətlərin «əsası» kimi qiymətləndirmək nəinki nəzəriyyə, hətta biz deyərdik ki, praktiki baxımdan da düzgün olmazdı. Ona görə də bu baxımından «sahibkarlıqda risk», «biznesdə risk» və hər hansı bir fəaliyyətdə risk ifadəsinin işlədilməsi daha önəmli ola bilər. Çünki risk yuxarıda göstərilən və digər fəaliyyət növlərində meydana çıxan xoşagəlməz hallarla, situasiyalarla şərtləşir. Yeri gəlmişkən bu xoşagəlməz hallar iqtisadi kateqoriyalarla, münasibətlərlə mücərrəd şərtlənsə də onun obyektiv sosial, psixoloji nəticələri, fəsadları da olur. Bu fəsadlar risk üzərində nəzarət olmadıqda, bu proses qeyri-müəyyən, stoxastik, qeyri - xətti olduqda daha kəskin forma ala bilər. Belə şəraitdə «riskli qərarların qəbul edilməsi» ifadəsi də psixologiya, məncər fəaliyyəti baxımından xeyli çətinliklər, ciddi problemlər yarada bilər. Ona görə də riskli situasiyanın, həmin situasiyanın Özünün konkret məzmununun öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu özünü hor yerdə - istehsal sahibkarlığında, ticarətdə, kreditləşmədə, qiymətli kağızlar bazarında və s. göstərə bilər.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildə Amerikada və digər ölkələrdə baş verən maliyyə böhranı və onun məlum olan mənfi nəticələri fond bazarı ilə investisiya, investorlar arasındakı qeyri normal, riskli əlaqələrlə də şərtləşmişdir. Burada hərislik, yüksək gəlir əldə etmək, tərpənməz əmlak üçün əsaslanmamış kreditlərin verilməsi də həmin böhrana səbəb olmuşdur. Belə bir məntiq, fəlsəfə meydana çıxır - yüksək mənfəət, gəlir həm də risklər yaradır. Ona görə də ilk baxışda tələm - tələsik yüksək gəlir, qazanc əldə etmək meylləri və bununla əlaqədar olaraq qiymətli kağızların, o cümlədən səhmlərin əldə edilməsi heç də özünü doğrultmadı, ciddi maliyyə böhranına gətirib çıxardı. Görünür bu baxımdan da başqa sferalarda olduğu kimi, fond bazarında da gəlirlərlə risk arasında üzvü əlaqəni dərk etmək, bu əlaqəni çoxaspekt baxımından sistemli təhlil etmək, bu məqsədlə müəyyən təkmil iqtisadi mexanizmlər üzərində düşünmək lazımdır. Əksər iqtisadçılar, xüsusi olaraq kibernetik - iqtisadçılar risklə gəlirlər arasındakı koxelyasiya əlaqələrini Pareto qanunu, konsepsiyası ilə əsaslandırırırlar. Bu fikirlə heç də tamamilə razılaşmaq olmaz. Məsələn, K.V.Baldin və S.N.Vorobyov göstərir ki, Pareto konsepsiyasına görə «səhmlərin gəlirlərinin artması risklərin artması nəticəsində, risklərin azalması isə - gəlirlərin aşağı düşməsi hesabına baş verir» (24). Əlbəttə, risklərlə gəlirlər riyaziyyat dili ilə desək iqtisadi çoxluqların ünsürləri arasında doğrudan da müəyyən əlaqələr vardır. Onlardan birinin zəifliyi və yaxud güclülüüyü, fəallığı və yaxud qeyri fəallığı bu çoxluğun fəaliyyətinə təsir göstərir. Bunu inkar etmək olmaz. Lakin bu ünsürlərdən hər hansı biri, və yaxud endogen və ekzogen amillər tarazlı olmasa, riskli səciyyə daşısa, onda nə üçün həmin vəziyyət yuxanda Pareto konsepsiyasına istinad edildiyi kimi yüksək gəlirin əldə edilməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Göründüyü kimi, yuxanda göstərilən müəlliflər, habelə bir çoxları risk anlayışına necə deyirlər, dilemma qaydasında yanaşırlar. Məsələn müəlliflər yazır: «Risksiz itgİ olmadığı kimi, risksiz müvəffəqiyyət də olmur» .Belə çıxır ki, uğur əldə

etmək üçün hökmən risk olmalıdır, belə çıxır ki, heç bir zaman risksiz müvəffəqiyyətlər olmamışdır. Əlbəttə, bəziləri risk anlayışım cəsarət, həlledicilik, təşəbbüskarlıqla eyniləşdirdiklərinə görə bəlkə də belə düşünürlər. Lakin bizə belə gəlir ki, bu səciyyə daha çox sahibkarlığın özü ilə bağlıdır. Ona görə də müəlliflər öz səhvlərini bir daha təkrar edərək yazırlar: «Risk heç də vəziyyətdən çıxış yolunun olmaması deyildir, tamamilə dərk olunmuş həyat mövqeyidir». Əlbəttə, hər hansı bir vəziyyətdən çıxış yolu ola bilər və olur. Lakin bütün hallarda çıxış yolunun olması mümkün olmur. Bu səbəbdən bunu hardasa sanki qəbul edilmiş hadisə, proses və üstəlik də dərk olunmuş kimi qəbul etmək heç də düzgün olmazdı. Çünki burada riskli davranışın, riskli qeyri müəyyənliyin acı nəticələrini, fəsadlarını da nəzərə almaq lazımdır. Çünki burada sahibkarlıq, biznes fəaliyyətində riskli situasiya, şübhəli hallar, təhlükələr istər-istəməz risklərin potensial mənbələrinə çevrilə bilər. Əgər riskli situasiyalar riskli iqtisadi davranışla tamamlanarsa, onda bu vəziyyət bir daha kəskinləşə bilər, iqtisadi itkilərin daha da çoxalması ehtimalını çoxalda bilər. Bir sözlə, hər hansı bir riski, o cümlədən iqtisadi riski nə iqtisadi proseslərin, nə də sağlam düşüncənin, pozitiv davranışın nəticəsi kimi qiymətləndirmək olmaz. (Athanasopoulos, A.D. ve Labrouskos, N.S., (2018), 17 (6), ss. 247-285.)

Müasir dövrdə maliyyə risklərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem xüsusi olaraq global maliyyə böhranı, maliyyə bazarlarının globallaşması, ölkədaxili və ölkələrarası rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində və bununla əlaqədar olaraq milli və beynəlxalq iqtisadi, o cümlədən maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından öz aktuallığını bir daha təsdiq edir. Bundan başqa, maliyyə, kredit, bazar riskləri, habelə sığorta təşkilatları arasında koordinasiya əlaqələrinin olmaması da risklərin idarə edilməsində xeyli çətinliklərə, kəskin riskli situasiyalara gətirib çıxarmışdır. Belə ki, bankların fəaliyyəti kreditlər və yaxud likvidlik riskləri, investisiya şirkətlərinin fəaliyyəti fəaliyyəti, investisiya portfeli ilə bağlı risklərlə, kliring

təşkilatlan birjalarda, ticarətdə olan risklərlə - üzvü halda bağlı olur. Ona görə də bu problemlər istər onların və istərsə də firma və şirkətlərin risklərinin sistemli şəkildə idarə olunması ilə uzlaşdırılmır. Bunu 2008-ci ilin axırlarında Amerikada, sonra isə Avropa ölkələrində və digər ölkələrdə baş verən maliyyə böhranı bir daha təsdiq etmişdir. Bu səbəbdən onların arasındakı risklər bir tərəfdən sırf maliyyə, digər tərəfdən isə kredit, əməliyyat və bazar riskləri, bütövlükdə korporativ, bank, fond bazan riskləri halında daha da kəskinləşir və onlar arasında optimal əlaqələri yaratmaq mümkün olmur. Ona görə də bu risklərin ayrı-ayrılıqda və həm də inteqrasiya olunmuş halda idarə olunması müasir dövrdə son dərəcə vacibdir. İqtisadiyyatın liberallaşması bu problemi bir az da kəskinləşdirir və bu isə obyektiv olaraq maliyyə sistemlərinin inteqrasiyasını, sinergetik vəhdətliyini tələb edir. Burada həm də bir sıra təşkilatı, institusional təbirlərin görülməsi, iqtisadi təfəkkürün müasirləşməsi, yeniləşməsi də lazım gəlir. (D.B.Predein, E., Kettaneh-Wold, N., Wold, S. Umetrics AB. - Umea, 2011.)

Risk anlayışını bazar münasibətləri nəzəriyyəsinə ilk dəfə fransız iqtisadçısı R.Kantilyon daxil etmişdir. R.Kantilyon riski rəqabət şəraitində həyata keçirilən hər hansı bir ticarət fəaliyyətinin xassəsi kimi izah etmişdir. Ticarətçinin mənfəət və digər itkilərini isə o, qeyri-müəyyənlik və riskin nəticəsi kimi qiymətləndirirdi. Həmin dövrün iqtisadi baxışlarının müəyyən məhdudluğuna baxmayaraq, müasir Qərb iqtisadçıları yenə də R.Kantilyonu risk nəzəriyyəsinin yaradıcısı adlandırırlar. Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi ilə elmi fikrin aktivləşməsi «risk» anlayışının bir iqtisadi kateqoriya kimi öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Sahibkarlıq fəaliyyətində risk probleminə iqtisadi nəzəriyyə klassikləri xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu zaman risk nəzəriyyələrinin inkişafı iki istiqamət üzrə inkişaf etmişdir: klassik və post neoklassik. Klassik məktəbi nümayəndələri C.Smit, F.Nayt, N.Ü.Senior sahibkarlıq gəlirinin strukturunda aşağıdakı elementləri ayırd etmişlər.

- 1) sərf edilmiş kapitala görə faiz;

2) sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi gedişində kapital sahibinin mümkün itkilərin ödənilməsi, örtülməsi kimi öz üzərinə götürdüyü riskə görə ödəmə. Riskin klassik nəzəriyyəsi riski bir iqtisadi kateqoriya kimi ilk növbədə seçilmiş qərarın ırealizasiya nəticəsindəki mümkün ola biləcək itkilərlə əlaqədardır. Buna görə də sahibkar gəlirlərinin strukturuna riskli özünəməxsus kompensasiyasını və sığorta mükafatının da daxil olmasını tələb edir, XIX əsrdə alman iqtisadçısı İ.Fon Tyunen mənfəətin həcmi ilə sahibkarlıq riski arasındakı birbaşa əlaqəni aşkar etmişdir. İlk dəfə bu alman iqtisadçısı bazar münasibətləri nəzəriyyəsinə mənfəətin arzu olunan səviyyəsinə çatmaq üçün istifadə edilən alternativ imkanları riski anlayışım daxil etmişdir. İ.Fon Tyunenin fikrincə sahibkarı riskə getməyə vadar edən yeganə hərəkətverici qüvvə mənfəətin əldə edilməsi olmalıdır. İ.Fon Tyunenin ideyalarını inkişaf etdirən alman klassik məktəbinin digər nümayəndəsi Q.Fon Manqold ilk dəfə olaraq zaman amilinin nəzərə alınması ilə risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin zəruriliyi məsələsini irəli sürmüşdür. Riskin dərəcəsi Q.Fon Manqolda görə həm də istehsal xarakterindən asılıdır:

1) sifarişə uyğun istehsalda risk yüksək deyil, yəni istehsal üçün sifarişin dəqiq müəyyənləşdirildiyi halda risk minimal olur və ya heç olmur. 2) İstehsalın bazar üçün nəzərdə tutulduğu halda, yəni bazar rəqabəti şəraitində risk yüksək olur, çünki qeyri-müəyyən, tez-tez dəyişən situasiyada risk dərəcəsi dəfələrlə artır. Bundan əlavə, istehsalın başlanma anından hazır məhsulunun realizasiyasına qədər ilə qədər vaxt çox keçərsə, mümkün itkilərin riski də çox olur və demək bu riskə görə kompensasiya da çox olmalıdır.

Amerika iqtisadçısı Nobel mükafatı laureatı F.Nayt risk amilini daha dərinləndirən tədqiq etmişdir. Ona görə sahibkarın əldə etdiyi gəlir nəinki yalnız sərf edilmiş material, əmək və pul resurslarından, həm də sahibkarın qeyri-müəyyənlik vəziyyəti və riski minimum mal itkilərilə keçirmək qabiliyyətindən asılıdır. Gəlir riskə görə ödəmə kimi müəyyən edilir və muzzdlu işçilərin sahibkar tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğin əldə edilməsinə görə razılaşdırılır.

nəticəsində meydana gəlir ki. bununla da sahibkara satışdan əldə edilən gəlirlə tədiyələr arasındakı fərqi optimal mənimsəməyə imkan verir. Burada bu və ya digər hadisənin ehtimalını riyazi metodların köməyi ilə kəmiyyətcə hesablamaq olar. F.Nayt riskləri sığortalana bilən və sığortalana bilməyən risk kateqoriyalarına bölür.(Əhmədov .N.H. -2017.- 22 may.- s.6.)

Proqnozlaşdırılan hadisənin başvermə ehtimalı müəyyən edildikdən sonra riskin təsiri nəticəsində mümkün olan itkilər xərclərin daimi elementlərinə çevrilir. Belə situasiyada bütün hallarda risk mənfəət və ya itkilərin mənbəyi kimi çıxış edə bilməz. Sahibkarın gəlirinin formalaşmasına qeyri-müəyyənlik təsir edir ki, bu qeyri-müəyyənliyin inkişafı da eynimənalı təyinetmə və uçota tabe olmur.

Klassik məktəbin nümayəndələri tərəfindən riskin itkilər kimi müəyyən edilməsi riskin neoklassik nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb oldu, İqtisadi tədqiqatlar mikrosəviyyəyə keçirildi, başqa sözlə, riski öyrənmə və təhlili obyekt kimi müəssisə və onun risk şəraitindəki fəaliyyəti ön plana keçdi.

A.Marşal, A.Piqu mənfəəti təsadüfi, dəyişən ölçü kimi qiymətləndirirdilər. Mənfəətin dəyişən ölçüsü kəmiyyət kimi qiymətləndirilməsini A, Marşal və A.Piqu onunla izah edirdilər ki, müəssisənin fəaliyyət şəraiti dəyişkən olduğundan mənfəət də heç vaxt sabit qala bilməz. Ona görə də müəssisə öz fəaliyyətində iki meyarı əsas götürməlidir: gözlənilən mənfəətin həcmi və gözlənilən həcmdən mümkün olacaq kənarlaşmalar.

Risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul edən sahibkar, hər hansı biznesmen vəsait qoyuluşunun elə variantını seçməlidir ki, burada gözlənilən mənfəət, gəlir həcmindən kənarlaşmalar digər alternativlərlə müqayisədə daha az olsun.

Faktiki olaraq ilk dəfə Keynes sahibkarlıq risklərinin geniş təsnifatını vermişdir. Riski obyektiv reallıq, bazarda müəssisənin fəaliyyət göstərməsinin xarici və daxili mühitinin ayrılmaz elementi kimi qiymətləndirən Keynes riskin üç əsas növünü ayırd etmişdir:

- 1) sahibkarın riski o zaman yaranır ki, sahibkar yalnız öz pullarından

istifadə etmiş olsun;

2) kreditorun riski kredit əməliyyatları keçirən zaman yaranır. Kredit əməliyyatları adı altında Keynes ssudaların real və ya şəxsi təminatla verilməsini başa düşürdü;

3) pul vahidinin dəyərinin azalması riski.

Bu risk inflyasiya ilə əlaqədar olur. Buna görə də Keynes hesab edirdi ki, pul, istiqraz real əmlakla müqayisədə az etibarlıdır. Bu ingilis iqtisadçısı həm də hər bir risk növünün səbəblərinin, mümkün təzahürlərinin və nəticələrinin dəqiq qiymətləndirilməsini zəruri sayır, riskin neoklassik nəzəriyyəsinə «yüksək mənfəətdən zövq alma» amilini daxil edirdi. Yüksək mənfəətdən zövq alma amilinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, sahibkar iri həcmli mənfəət əldə etməkdən ötrü yüksək riskə getməyə hazır olur. Risk kateqoriyasının psixoloji tərəfini izah edən zövq alma amilinə görə insanlar risk prosesinin özündən zövq alırlar. Belə bir fikir isə azalan faydalılıq həddi konsepsiyası ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Azalan faydalılıq həddi konsepsiyasının mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, sahibkarın əldə etdiyi hər bir sonrakı manat faydalılığı əvvəlkinə nisbətən daha az artırır və buna görə də pulun azalan faydalılıq həddi çox güman ki, risk üzrə qəbul edilən qərarlara da təsirini göstərir. Bu ziddiyyəti həll etmək məqsədilə M.Fridman və L.Sevec gözlənilən faydalılığın artımı konsepsiyasını irəli sürdülər. Bu konsepsiyaya görə, risk səviyyəsi yüksək olarsa belə, sahibkarın bu layihənin reallaşdırılması nəticəsində daha çox gəlir götürməyi gözlənilə bilər. Lakin, qeyd edək ki, risk artımı bütün hallarda sahibkarın gəlirini heç də mütləq olaraq daim artırmır, hətta artırsa da müəyyən həddə qədər artırır. Riskin əsaslandırılmamış artırılması nəinki əksər hallarda gəlirin azalmasına səbəb olur, həm də böyük həcmli itkilərə gətirib çıxara bilər. Buna görə də risklilik səviyyəsi kritik həddi keçən layihələrin reallaşdırılması haqqındakı qərarlar təsərrüfat subyektləri tərəfindən hər bir halda qəbul edilməməlidir.

Kapital aktivləri nəzəriyyəsi isə təkmilləşdirilmiş bazarda risk və gəlirliliyi tutuşdurur. Belə bir bazara bunlar xasdır; bütün investorların rəşional davranışı,

bütün investorlar üçün yüksək rəqabətli mühiti bütün investorların risk və gözlənilən gəlir riskinin düzgün informasiyaya malik olması, iflas riskinin olmaması. Əlbəttə ki, formal baxımdan belə xüsusiyyətlər çərçivəsində kapital aktivləri nəzəriyyəsi risk və gəlirlilik arasındakı əlaqəni düzgün əks etdirir. Reallıqda isə bazar özü bu əlaqəni əks etdirir. Reallıqda bazar təkmilləşdirilmiş deyil, yəni bütün informasiya məlum deyil, bütün investorlar rəşional deyildir və hər zaman iflas riski ehtimalı mövcuddur.

Dünya maliyyə böhranları, kəskin riskli hallar göstərdi ki, neoklassik iqtisadi nəzəriyyə, konsepsiyalar heç də özünü doğrultmur. Məsələn, neoklassik nəzəriyyəyə görə əmtəə sferasında, alqı-satqısında bazar tarazlığı balanslı olmalıdır (həm də «olmalıdır» və «olur» eyni mənalı deyildir). Ona görə də guya burada dövlət müdaxiləsi artıqdır və s. Dünya təcrübəsi göstərdi ki, neoklassik nəzəriyyəyə görə nə belə mütləq halda balans almır, nə də bütün hallarda istehsalçılar maksimum mənfəət əldə edə bilirlər, nə də şirkətlər qiymətləri istədikləri həddə çatdırı bilirlər. (Məmmədov Z.F Bakı, 2013 , 269 s., s.140)

Neoklassik nəzəriyyə birinci növbədə işgüzar risklərə firma və şirkətlərin hər hansı bir reaksiyası ilə əlaqədardır. Bu isə əsasən səhm dəyərlərin və onların ümumi gəlirlərə təsiri çərçivəsində baş verir. Ona görə də burada səhm dəyərləri investisiyaya çəkilən xərclərin geri qaytarılması və bununla əlaqədar olaraq iqtisadi, maliyyə baxımından meydana çıxan müvafiq təhlükəli hallar araşdırılır, riskin özünün təhlükəli həddi müəyyənləşdirilir. Bu müəyyənləşdirmədə, idarə etmədə firma və şirkətlərin həm cari fəaliyyəti, həm də strateji inkişaf meyilləri, qanunauyğunluqları bütövlükdə sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün çaraları nəzərdən keçirilir. Bir sözlə, burada həm səhmdar, həm investisiya, investor və həm də riskin özünün konkret məzmunu, dərəcəsi, meydana gəlməsi və özünü göstərmə meyilləri sinergetik vəhdət halında nəzərdən keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, neoklassik iqtisadi risklər nəzəriyyəsində ilk baxışda hamıya avdın olan bu problemə yanaşmada müəyyən ziddiyyətlər, anlaşılmamazlıqlar mövcuddur. Belə ki, bir tərəfdən risk anlayışı firma və şirkətlərdə (ola bilər digər fəaliyyət

növlərində də) qeyri səmərəli fəaliyyətin nəticəsi kimi qiymətləndirilir, ona neqativ fəaliyyətin bir əlaməti, sinonimi kimi yanaşılır. Bu baxımdan riskin azalması meylinə cəhd etmək onun pozitiv bir idarəetmə halı kimi qiymətləndirilməsidir, Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, biz də bu fikirdəyik. Lakin digər tərəfdən isə bu nəzəriyyə sahibləri belə hesab edirlər ki, risksiz mənfəət əldə etmək mümkün olmur. Lakin bu ikinci konsepsiya çərçivəsində də müəyyən anlaşılmazlıq vardır, Ona görə də bəzən belə bir sual meydana çıxır, əgər risk xeyli dərəcədə maliyyə, material, xammal və s, itkilərə səbəb olursa, onda nə üçün riskli şəraiti önəmli hesab etmək lazımdır. Ona görə də bəzi sahibkarlar, biznesmenlər nəinki əlavə qazanc əldə etmək, heç olmasa mövcud olan, əldə edilmiş gəlirləri qoruyub saxlaya bilmək ideyasını irəli sürürlər. Bunun üçün risklərin xarakteri, onları əmələ gətirən amillər hərtərəfli olaraq nəzərdən keçirilir, mümkün qədər risk zonasından uzaqlaşmalar meylinə cəhd edilir. Bütün bunlar əlbətdə həm də firma və şirkətlərin məqsədləri, missiyası, fəlsəfəsi nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu müəyyənləşdirmə Özünü müəyyən konkret tədbirlərdə, riskə təsiretmə mexanizmlərində və sahibkarlıq prosesinin bütün mərhələlərində göstərməlidir. Həm də burada həmin fəaliyyət növlərinin istər gəlirlərin artması və istərsə də azalmasında oynadığı rol, necə deyərlər, onların risk yaratmada xüsusi çəkisi müəyyən edilməlidir. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyətində istehsal, kommersiya, maliyyə-kredit, vasitəçilik kimi fəaliyyət növləri bu məsələdə o dərəcədə bir-birilə sinergetik vəhdət təşkil edir ki, onların rolunun gəlirlərin artması və azalmasında, risklərin artması və azalmasında eyni mənalı, əhəmiyyətli səviyyədə başa düşmək olmur. Belə ki, bu halda istehsal əsas olsa da (bunu inkar etmək olmaz) kommersiya, alqı-satqı baş verməsə artıq istehsalın, istehsal fəaliyyətinin nəticələri mənasız olur. Eyni ilə də bunu maliyyə-kredit təminatı baxımından da izah etmək olar. Burada yalnız hardasa vasitəçilik rolu müəyyən dərəcədə müstəsna təşkil edə bilər. Yəni o mənada ki, firma və şirkətlər vasitəçiliyi birbaşa özləri də həyata keçirə bilər, və yaxud bu sahədə hər hansı bir formanı seçə bilər. Lakin bütövlükdə hər hansı bir tədbir, antiboqran, antirisk tədbirləri sinergetik vəhdətlik, sinergetik

razılaşma halında aparılmalıdır. Məhz ona görə də haqlı olaraq bu, risk menecmenti - risk xassəli tədbirlər sistemi adlandırılır. Bu, birinci növbədə sahibkarlıq fəaliyyəti, iqtisadi, o cümlədən maliyyə-kredit riskləri haqqında sistemli təsəvvürə, təfəkkürə malik olmanı tələb edir. Ona görə ki, sistemli təsəvvür daha məzmunlu, necə deyərlər, daha intellektual səviyyə daşıyır. Bu baxımdan istehsal fəaliyyətinin özü də daha ciddi fəaliyyət növləri, sferaları kimi daha konkret halda nəzərdən keçirilməlidir. Çünki burada istehsalla bağlı bir neçə çoxşaxəli cəhətlər mövcuddur ki, onlar da istehsal sistemlərinin optimal və qeyri optimal fəaliyyət göstərməsinə öz təsirini bilavasitə göstərir. Burada birinci növbədə texnika, texnologiya, istehsalın təşkili, xammal material problemi, işçilərin peşə-ixtisas tərkibi və səviyyəsi, informatika, motivləşdirmə, stimullaşdırma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki yuxanda göstərilənlər sahəsində hər hansı bir növ nöqsanlar, kənarlaşmalar obyektiv olaraq risklər törədir. Bu risklər məhsulun, əmtəələrin realizasiyası sferasında, maliyyə-kredit fəaliyyətində özünə məxsus formada təzahür edir. Çünki firma və şirkətlərin malik olduqları xüsusi maliyyə resursları müxtəlif formada deformasiyaya uğraya bilər. Bunun özü də ayrı-ayrı firma və şirkətlərdə müxtəlif variantlarda ifadə olunur. Çünki bir firmada sərbəst pul məbləği artıq, o birisində isə az ola bilər, mənfəəti az olan firma isə ssuda götürmək məcburiyyətində qalır, artıq olan isə öz pulunu hansı sferaya qoymaq haqqında fikirləşir. Çünki istər milli, istərsə də dövrli valyuta {məsələn, dollar, yevro, funt-sterlinq), valyutanın dəyərləri qiymətli kağızlar bazarındakı konyukturadan, maliyyə böhranı, bütövlükdə qlobal iqtisadi böhranlardan asılı olaraq hər an, müəyyən dövrlərdə dəyişilə bilər. Bütün bunlar istər-istəməz pul axını, inflyasiya, gəlirlər, investisiya, kreditləşmə sahəsində ciddi böhranlar, riskli vəziyyət yaradırlar. Bu isə pulun qiymətdən düşməsi, gəlirlərin azalması və yaxud pul qıtlığı əmələ gətirə bilər, kredit faizlərinə təsir edə bilər, kredit aktivlərini iflic vəziyyətə sala bilər, kreditorlar və debitorlar arasında əlaqəni poza bilər, maliyyə əməliyyatlarına, valyuta tənzimlənməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu, yalnız hər hansı bir milli dövlət, ölkədaxili firma və şirkətlər

səviyyəsində deyil, həm də ölkələrarası maliyyə- kredit əlaqələrinə, bu sahədəki mövcud olan konkret fəaliyyətə öz təsirini göstərir. Ona görə də ölkələrarası və ölkədaxili maliyyə-kredit fəaliyyəti və mexanizmləri məzmunca müxtəlif olsa da əsas istiqamət baxımından təxminən eynidir. Çünki hər iki halda, formada pul axınının istər formalaşması və istərsə də hərəkəti aşağıdakı istiqamətlərdə olur:

1. Ödəmələrin və qarşılıqlı hesablaşmaların həyata keçirilməsi;
2. Valyuta əməliyyatların aparılması;
3. Kredit əməliyyatlarının aparılması;
4. Qiymətli kağızlar bazarındakı əməliyyatlar;
5. İnvestisiyalaşdırma.

Əslində valyuta bazarı daha çox banklararası bazarla bağlı olur. Ona görə də banklararası əməliyyatlar sahəsində bir qayda olaraq valyutanın özünün məzənnəsi (kursu) müəyyən edilir. Bu isə istər əmtələrin, istərsə də xidmət və kapitalın beynəlxalq dövriyyəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, valyuta bazarı həmin dövriyyələrin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Həmçinin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, valyuta bazarı tələb və təklifdən asılı olaraq valyuta məzənnəsini' formalaşdırır. Demək, burada risklər nəzəriyyəsi baxımından ən vacib məsələ valyuta risklərinin özünün spekulativ hallardan qorunmasıdır. Ona görə də burada kortəbii, liberal valyuta bazan mexanizmləri, dövlət tərəfindən çevik və elmi iqtisadi siyasətin nəticəsi kimi optimal şəkildə əlaqələndirilməlidir. Beləliklə, bu sferada valyutanın dönərliyi, müstəqil və qeyri müstəqil kotirovkanın düzgün aparılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Burada həmçinin qiymətli kağızlar bazarının, yəni maliyyə əməliyyatlarının mühüm forması olan maliyyə əməliyyatlarının düzgün qurulması, həlli yəni, veksellərdən, istiqrazlardan, borc aktivlərindən gəlirlərin əldə edilməsi, borc aktivlərinin investisiya dəyəri (xüsusi olaraq kredit risklərinin olmadığı şəraitdə gəlirlərin kapitallaşması) və səhmlər problemi, onun firma və şirkətlərin konkret fəaliyyəti likvidliyi, dividendlik səviyyəsi ilə əlaqələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ-da və sonra Avropada, dünyanın bir çox ölkələrində baş verən maliyyə böhranı bir daha

göstərdi ki, səhmlərin bir qiymətli kağız kimi alınması və satılması, onun firma və şirkətlərin səmərəli fəaliyyəti, likvidlik, dividendlik səviyyəsi ilə əlaqələndirilməsində bir sıra ciddi nöqsanlar, riskli situasiyalar olmuşdur. Şübhəsiz ki, buna kommərsiya fəaliyyəti sferasında olan ciddi pozğunluqlar da təsir göstərmişdir. Belə ki, kommərsiya fəaliyyətinin başlıca mexanizmlərindən biri olan topdansatış və pərakəndə ticarət və müxtəlif aksionlar, ticarət formaları sferalarında spekulyativ hallar çox olmuşdur. Bu həm ölkədaxili və həm də ölkələrarası miqyasda özünü göstərir. Ona görə də aksionlarda oyun qaydaları, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsində, rəqabət sferasında, biznes fəaliyyətində, xüsusi olaraq vasitəçilik fəaliyyətində, sövdələşmədə, broker fəaliyyətində də ciddi nöqsanlar olmuşdur. Bu fəaliyyət sferalarında əmtələrin, obyektlərin, əşyaların, xidmətlərin qiymətləndirilməsində, bu fəaliyyət növləri ilə bağlı gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsində də xeyli nöqsanlar olmuşdur. Beləliklə, bütün bunlar qiymətli kağızlar bazarında, valyuta və digər maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsində obyektiv maliyyə riskləri yaradır. (Məmmədov Z.F. Bakı, 2010) Çünki bazar münasibətləri şəraitində onlar arasında, bütövlükdə iqtisadi, istehsal sistemləri ilə maliyyə-kredit sistemləri arasındakı funksional asılılıq o dərəcədə üzvü xarakter daşıyır ki, onlardan hər hansı birinin yumşaq dildə desək zəif tərəfi digərinin daha çox zəifliyini sanki əvvəlcədən müəyyən edir. Bunlar isə əmtəə bazarında bazar dəyərini, bazar qiyməti və bununla əlaqədar olaraq, əgər belə demək mümkünsə təklif qiyməti, tələb qiyməti və sövdələşmə qiyməti ilə bağlıdır. Ona görə də alqı- satqıda, sövdələşmədə olan dələduzluq halları sanki tələb və təklif qiymətləri arasında olan tarazlığı pozmuş olur. Bu isə bizcə bazar iqtisadiyyatı prinsipinin, bazar sisteminin mühüm atributu olan rəqabətin özünün fəaliyyət məzmununa ciddi zərər vurmuş olur. Baxmayaraq ki, iqtisadi fəaliyyət sferalarında risklər adətən iqtisadi kateqoriya kimi özünü göstərir, lakin təsərrüfat, bank və digər fəaliyyət sahələrində praqmatik baxımdan bu həm də qeyri iqtisadi amillərlə də şərtləşir. Ona görə də sahibkarlıq, biznes fəaliyyətində risklər həm obyektiv, həm də subyektiv tərəflərin inteqrasiyası kimi özünü göstərir. Bu

baxımdan iqtisadi risklərin sırf qanunauyğun (neqativ mənada qanunluq) amilləri, nəticələri ilə yanaşı mənafeələr baxımından motivləşdirmə amili də vardır. Bu həm də iqtisadi risklərin məzmunundan, necə deyərlər, profilindən asılı olaraq müxtəlif dərəcədə, səviyyədə və formada təzahür edə bilər. Fəaliyyət növlərindən, mövcud situasiyanın özünün səciyyəsinə asılı olaraq risklərin az və çox alternativli və yaxud tamam alternativsizliyi (bu bazar sistemində çox az hallarda olur), onların idarə olunması və olunmazlığı baxımından çox vacibdir. Çünki bu nisbətlər birbirindən asılı olmayan və həm də asılı olan bir çox problemlərlə, amillərlə səbəb-nəticə, sinergetik aspektli əlaqədə olur.

II FƏSİL. Azərbaycan banklarında risk-menecmentinin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1 Bank sistemi və maliyyə qloballaşması meyillərinin ziddiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

Kommersiya bankının maliyyə vəziyyəti bankın ümumiləşdirici, inteqrasiya edilmiş xarakteristikasıdır. Başqa sözlə, bankın maliyyə vəziyyəti bankın öz fəaliyyətinə məhdudiyyətlər qoyma səviyyəsini göstərir. Bank sektorunda maliyyə göstəriciləri investorlar və reyting agentlikləri tərəfindən istifadə edilən bir mənbəyidir. Qiymətləndirmə orqanları üçün bankın reytingini müəyyənləşdirmək üçün maliyyə dərəcələrinin dəyərlərinə ehtiyac olduqda, əmanətçilər öz qənaətlərinə güvənən bir bank seçərkən göstəricilərə rəhbərlik edirlər.

Müasir dünyada, dövlətin iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq, sahibkarlar öz işlərini mümkün qədər sərfəli edəcək qərarlar qəbul etmələrinə kömək etmək üçün vasitələrə ehtiyac duyurlar. Ən çox iqtisadçılar bir sahibkarın rifahının artırılması bir şirkətin yaradılmasının əsas məqsədi olduğunu düşünürlər. Bununla yanaşı, sabit bazar iqtisadiyyatında, inflyasiya nisbəti ildə təxminən 2% olduğu təqdirdə, səhmdar cəmiyyətlərinin malların, xidmətlərin, materialların və qiymətli kağızların qiymətinin qiymətləri çoxsaylı təsadüfi amillərə məruz qalır.

Hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların təsisçilərindən əlavə, şirkətin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumat birbaşa şirkətin rəhbəri (və ya baş mühasib), şirkətin tərəfdaşları, kreditorları və vergi orqanlarına çatdırılmalıdır. (Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017 s.28.)

Şirkətin maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsini əks etdirən göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bazar iqtisadiyyatında maliyyə vəziyyəti müəssisənin yekun nəticələrini əks etdirir. Bu nəticələr müəssisənin menecerləri və sahibləri, biznes tərəfdaşları, hökumət, maliyyə, vergi orqanları və s. üçün maraqlıdır:

- müəssisənin menecerləri və ilk növbədə maliyyə menecerləri üçün həllərin effektivliyini, istifadə olunan resursları və əldə edilmiş maliyyə nəticələrini qiymətləndirmək vacibdir;

- səhmdarlar daxil olmaqla, sahibkarlar nə olacaqlarını bilmək istəyirlər: müəssisəyə investisiya qoyulan vəsaitlərin qaytarılması, müəssisənin rentabelliği və iqtisadi risk səviyyəsi;

- verilmiş kreditlərin qaytarılması və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində maraqlı kreditorlar və investorlar;

- təchizatçılar təslim edilmiş məhsullar üçün ödəmələrin qiymətləndirilməsi və s. üçün vacibdir.

Maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri iki əsas kateqoriyaya bölünür: həcmi və nisbi. Sonuncu maliyyə nisbəti (maliyyə əmsalları) və ya maliyyə göstəriciləri deyilir. Maliyyə göstəriciləri hesabatın müxtəlif maddələri arasındakı nisbətləri xarakterizə edir. Maliyyə əmsallarının üstünlükləri hesablamaların sadəliyi və inflyasiyanın təsirinin aradan qaldırılmasıdır.

Müxtəlif göstəricilər bir-biri ilə ünsiyyətdədir və müəssisə üzərində bir neçə mümkün nöqtəyi nəzərdən yalnız birindən görünüşü əks etdirir. Buna görə, maliyyə fəaliyyət sistemindən danışırıq. Müəssisənin həcmi göstəriciləri arasında:

- Balans hesabatı.
- Müəssisənin öz və ya ödənilmiş nizamnamə kapitalı.
- Şirkətin xalis aktivləri.
- Dövrün satışları (satış gəlirləri).
- Dövr üçün mənfəət məbləği.
- Dövr ərzində pul vəsaitlərinin hərəkəti.
- Faiz ilə pul vəsaitlərinin hərəkəti

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti fondların tərkibinə və yerləşdirilməsinə, onların mənbələrinin strukturuna, kapital dövriyyəsinin dərəcəsinə, müəssisənin öz öhdəliklərini vaxtında və tam olaraq ödəmə qabiliyyətinə, eləcə də digər amillərə aiddir.

Müəssisənin maliyyə nisbi göstəriciləri beş blok parametrdən ibarətdir:

- 1) likvidlik (balansın likvidliyinin təhlili, likvidlik əmsallarının analizi, pulların hərəkət təhlili);
- 2) biznes fəaliyyəti (keyfiyyət kriterlərinin təhlili, kəmiyyət meyarlarının təhlili).
- 3) gəlirlilik (gəlirlilik əmsallarının hesablanması və analizi);
- 4) ödəmə qabiliyyətinin nisbəti və ya kapital strukturu;
- 5) bazar fəaliyyəti dərəcələri

Birbaşa əlaqələndirilmiş olan bu bloklar təhlilin əsasını təşkil edirlər ki, onların əsasında hesablamalar və göstəricilərin qruplaşdırılması, müəssisənin hazırki iqtisadi vəziyyətinin ən dəqiq və obyektiv surətini təqdim edir.(D.B.Predein, E., Kettaneh-Wold, N., Wold, S., Umetrics AB. - Umea, 2011.)

Likvidlik əmsalları müəssisənin qısa müddətli maliyyə öhdəliklərini həyata keçirə bilmə qabiliyyəti haqda informasiya hazırlayır. Onlar əsasən şirkətə qısa müddətli kredit verməyə çalışan müəssisələr üçün maraq kəsb edir. Maliyyə idarəçiliyi üçün ən əhəmiyyətli bunlardır:

- cari likvidlik nisbəti - mütləq likvidlik nisbəti - öz işləmə kapitalının nisbəti.

Cari likvidlik nisbəti - cari aktivləri cari qısamüddətli öhdəliklərə bölməklə hesablanır. Hesablamanın ilkin məlumatları şirkətin balansını ehtiva edir.

Cari likvidlik nisbəti şirkətin cari aktivlər hesabına cari (qısamüddətli) öhdəlikləri ödəmə qabiliyyətini göstərir. Əmsal dəyəri daha çox olduqda, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti daha yüksək olur. Bu göstərici bütün aktivlərin təcili olaraq satılmadığını nəzərə alır.

Likvidlər əmsalları həm müəssisənin idarə olunması, həm də xarici təhlili mövzularında maraqlıdır:

- mütləq likvidlik nisbəti - xammal və materialların təchizatçıları üçün;
- cari likvidlik nisbəti - investorlar üçün;
- tez nisbəti - banklar üçün.

Mütləq likvidlik nisbəti, pul və qısamüddətli maliyyə investisiyalarının qısa müddətli öhdəliklərə bölünməsi nəticəsində əldə olunan maliyyə nisbətidir

Mütləq likvidlik nisbəti qısamüddətli borcun hansı hissəsinin qiymətli kağızlar və depozitlər şəklində pul vəsaitləri və nağd ekvivalentləri ilə əhatə olunduğunu göstərir.

Likvidlik əmsalları müəssisənin idarə edilməsi və xarici təhlili mövzularında maraqlıdır:

- cari likvidlik nisbəti - investorlar üçün;
- mütləq likvidlik nisbəti - xammal və materialların təchizatçıları üçün;
- tez nisbəti - banklar üçün..

Öz işəgötürən kapitalın nisbəti - kapitaldakı fərq və balanslaşdırılmış uzunmüddətli aktivlərin cari aktivlərin dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

Öz işəgötürən kapitalın nisbəti təşkilatın maliyyə sabitliyinə görə lazım olan kapitalın təhlükəsizliyini göstərir.(Athanassopoulos, A.D. ve Labrouskos, N.S., (2018), 17 (6), ss. 247-285)

İşgüzar fəaliyyət göstəriciləri bir müəssisənin resursları necə səmərəli istifadə etdiyini müəyyənləşdirir. Bu qrupun maliyyə idarəçiliyində dövriyyə əmsalları hesablanır.Müəssisənin bazar fəaliyyətinin əmsalları şirkətin səhmlərinin dəyərini və gəlirliliyini xarakterizə edən göstəricilərə daxildir. Bu qrupun göstəriciləri arasında:

- səhm üzrə gəlirlilik
- qiymət və səhm üzrə mənfəət nisbəti
- səhm üzrə dividend nisbəti
- ödənilən dividendlərin payı.

Şirkətin maliyyə vəziyyəti daxili (müəssisə fəaliyyətinə əsasən) və xarici (onun fəaliyyətindən asılı olmayan) kimi təsnif edilə bilən bir çox amillərdən asılıdır.

Təşkilatın davamlı maliyyə vəziyyətinə təsir edən daxili amillər aşağıdakılardır:

- çevik kapital quruluşunun mövcudluğu; - ödəmə qabiliyyətini qorumaq və inkişaf üçün şərait yaratmaq məqsədilə sərmayə hərəkətinin təşkili, xərclərin üzərindən gəlirlərin daimi artımını təmin etmək;

- bazarda ucuz, yüksək keyfiyyətli və ən çox satılan məhsulların istehsalı;
- iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi və s.

Şirkətin maliyyə vəziyyətinə təsir edən xarici amillər aşağıdakılardır:

- dövlət, vergi, faiz, amortizasiya siyasəti;
- maliyyə bazarında müəssisənin mövqeyi;
- ölkədə işsizlik və inflyasiya;
- qarşı tərəflərin maliyyə vəziyyəti və s.

Şirkətin davamlı maliyyə vəziyyəti bütün istehsal və iqtisadi fəaliyyət prosesində formalaşır. Buna görə də, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi bir göstərici, müəssisənin iqtisadi vəziyyətini hərtərəfli və hərtərəfli xarakterizə edən bir göstərici sistemi vasitəsilə obyektiv olaraq həyata keçirilə bilər.

Bir müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün göstəricilər şirkətin iqtisadi münasibətləri ilə əlaqəli olanların hamısı şirkətin tərəfdaş kimi necə etibarlı olduğunu sualına cavab ala bilər və beləliklə, şirkətlə davamlılıq və ya bu əlaqələrin qurulmasının iqtisadi cəhətdən mümkünlüyü barədə qərar qəbul etməlidir. Şirkətin tərəfdaşları - səhmdarlar, banklar, vergi idarələri hər birinin iqtisadi məqsəduyğunluq meyarına malikdir. Buna görə, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər olmalıdır ki, hər bir tərəfdaş öz maraqlarına əsasən seçim edə bilər. (Claessens, S.T., Glaessner ve Klingebiel, D., (2012), Sayı 4, Haziran s.78-83)

Aydındır ki, müəssisənin özü yaxşı maliyyə vəziyyəti ilə maraqlanır. Ancaq hər hansı bir müəssisənin yaxşı maliyyə vəziyyəti təchizatçıları, müştəriləri, səhmdarlar, banklar və digər hüquqi və fiziki şəxslərlə əlaqələr prosesində formalaşır. Digər tərəfdən, müəssisədən birbaşa həmin hüquqi şəxslər üçün iqtisadi cəlbediciliyinin dərəcəsi asılıdır ki, bu da həmin iqtisadi maraqları təmin edə bilən bir çox müəssisələr arasında seçim imkanı tapır.

Buna görə, müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan asılı olaraq iqtisadi baxımdan sistemli, ətraflı və dinamikasında müəssisənin maliyyələşdirməsini təhlil etmək lazımdır.

Maliyyə vəziyyəti konsepsiyası maliyyə ehtiyatlarının yerləşdirilməsinin və istifadə olunmasının effektivliyini əks etdirən göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilir. Şirkət, maliyyə resurslarının vəziyyəti ilə izah edilir ki, bu şirkət nağd pulların manevrinə imkan verir, bu resursların səmərəli istifadəsi əsasında fasiləsiz istehsal prosesinin təmin edilməsi, eləcə də həyata keçirilməsi prosesləri, çeşidlərin genişləndirilməsi və məhsulların yenilənməsi üçün həyata keçirilməlidir.

Müasir bazar şərtlərindəki iqtisadi problemlərin ən əhəmiyyətlisi şirkətin maliyyə vəziyyətinin məhdudiyyətlərini müəyyən etməkdir, çünki maliyyə sabitliyi kifayət qədər maliyyə sabitliyi şirkətin istehsal prosesinin inkişafına, onun ödəmə qabiliyyətliliyinə və nəticədə, iflasına gətirib çıxara biləcək maliyyə problemlərinin həllinə kömək edə bilər. (D.R.Hodgman - S.R.King // - http://www.eipm.org/research/EFQM_Exc_for_Exc)

Birincisi, maliyyə vəziyyəti müəssisənin pul vəsaitlərinin təsdiqi və onların dinamikasını reproduksiya prosesində təsvir edir və bu, müəssisənin uzunmüddətli inkişaf etmək qabiliyyətini əks etdirir.

İkincisi, müəssisənin maliyyə vəziyyəti müəssisənin iqtisadi potensialının ayrılmaz tərkib hissəsidir və bunun nəticəsində onun maliyyə nəticələri əks olunur.

Üçüncüsü, maliyyə vəziyyətinin təhlilinə mühasibat və analitik yanaşma istifadə edərkən, şirkətin maliyyə hesabatlarının bir sıra göstəriciləri istifadə olunur.

Dördüncüsü, müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir müəssisənin investisiya cəlbədiciyi, maliyyə bazarında rəqabət qabiliyyətinin xarakterikası kimi başa düşülür.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün ən azı üç komponentin birləşməsi vacibdir:

- şirkətin maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək;
- şirkətin maliyyə vəziyyətinə dair tədbirlər (xüsusi göstəricilər)
- şirkətin maliyyə vəziyyətini təhlil metodu.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti bu komponentləri istifadə edərək, müəssisənin maliyyə və iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərən əsas amillərdən başqa, təsiri dərəcəsini (gücünü) ölçmək mümkündür. Bunu etmək üçün iqtisadi hesablamalar üçün müvafiq üsulları və üsulları tətbiq etmək lazımdır.

Maliyyə vəziyyətinə görə müəssisənin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri daxili və xarici mühit baxımından başa düşülməlidir. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti əsasən təsərrüfat subyektinin işgüzar əməkdaşlıq potensialını, onun rəqabət qabiliyyətliliyini müəyyən edir, müəssisənin və onun tərəfdaşlarının iqtisadi və maliyyə əlaqələrinin iqtisadi mənafeələrinin xüsusi təminatlarını qiymətləndirir.

2.2 Bank fəaliyyəti və bank sferasında risklər

Risklərin idarə edilməsi bankın biznes fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Tətqiqatı praktik olaraq əsaslandırılmasında obyekt olaraq **AccessBankın** nümunəsində ümumi strategiyasına uyğun olaraq, risklərin idarə edilməsi strategiyası bankın kreditləşmə fəaliyyətinin inkişafına nail olmaq və eyni zamanda risklərin idarə edilməsi baxımından həyata keçirilən tədbirlərin güsləndirilməsi istiqamətində təhlil qiymətləndirmək aparaq istərdim.

Risklərin idarə edilməsini şəyata keçirən strukturlar və onların səlahiyyətləri Riskləri İdarəetmə Komitəsinin əsas funksiyası bank risklərinin idarəedilməsində İdarə Heyətinə köməklik göstərməkdir. Riskləri İdarəetmə Komitəsinin tərkibi İdarə Heyəti üzvlərindən və Risklərin İdarəedilməsi departamentinin rəhbərindən formalaşdırılır. Komitəyə İdarə Heyətinin sədri rəhbərlik edir. Riskləri İdarəetmə Komitəsi risklərin idarə edilməsi məqsədilə bankda mövcud daxili komitələrin fəaliyyətlərini əlaqələndirir. Komitənin islasları rübdə bir dəfədən az olmayaraq keçirilir və Bankın Müşahidə Şurasına hesabat verilir. Riskləri İdarəetmə Komitəsinin əsas funksiyamı ndan irəli gələn aşağıdakı vəzifə və səlahiyyətlərə malikdir:

- Risklərin idarə edilməsi qaydalarını vaxtaşırı qiymətləndirmək və tələb olunduqda yeniləşdirmək;
- Rəhbərliyə risklərin idarə edilməsini güsləndirmək məqsədi ilə bankın təşkilatı strukturunda və ya xüsusi vəzifələrin məsuliyyətlərində dəyişikliklərin edilməsi barədə məsləhətlər vermək;
- Risklərin idarə edilməsini güsləndirmək məqsədi ilə İdarə Heyətinə tövsiyələr vermək və bu tövsiyələrin İdarə Heyəti tərəfindən yerinə yetirilməsi barədə Müşahidə Şurasına hesabat vermək.

RİK-nə gündəlik əməliyyat dəstəyinin təmin edilməsi məqsədilə Risklərin İdarəedilməsi departamenti yaradılmışdır. Risklərin İdarəedilməsi departamentinə RİK tərəfindən verilən spesifik tapşırıqlar bankın fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır. Risklərin İdarəedilməsi departamenti Bankın müstəqil struktur bölməsidir.

Bankda bununla uapaşı risklərin azaldılması istiqamətində strateji məsələlər üzrə qərarlar Aktiv və Passivləri İdarəetmə, Kredit, Audit və İT Komitələrində qəbul edilir. Aktiv və Passivləri İdarəetmə Komitəsi maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinin təsdiqlənməsi və idarə edilməsi üzrə qərarları müzakirə edir. Kredit Komitəsinin əsas funksiyası Bankın kredit portfelinin idarə edilməsində İdarə Heyətinə köməklik göstərməkdir. Audit Kotkəsi Bankda risklərə nəzarət sisteminin mövcudluğunu və adekvatlığını təmin edən Müşahidə Şurasına və İdarə Edilməsinə köməklik göstərir. İT Komitəsi Bankın informasiya texnologiyaları sistemlərinin səmərəli və təhlükəsiz işinin təmini məsələlərinə dair qərarları müzakirə edir.

Hesabatlıq sistemləri Riskləri İdarəetmə Komitəsinin üzvləri Müşahidə Şurasının dəvəti i 1ə onun iclaslarında iştirak edir və Müşahidə Şurası qarşısında hesabat verir. Bu hesabatlar aşağıdakıları əhatə edir:

- Makroiqtisadi, bazar, əməliyyat, nüfuz ilə bağlı olan risklər, eləcə də, kredit riskləri daxil olmaqla, lakin bunlarla məhdudlaşmayan tmiqyaslı risklər və onların azaldılması;
- Vank qaydaları ilə və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tənzimləyici məhdudiyyətlərin pozulması halları barədə məlumat və onların aradan qaldırılması;
- Maliyyə alətlərinin növü, ödəmə müddətləri, habelə dəyər üzrə investisiyaların təsnifləşdirilməsi;
- Investisiyalar onların bankın balansından silinməsi, yaxud dəyərinin ödənilməsi;
- Əsas vəsaitlər üzrə məlumat, onların bankın maliyyə hesabatlarında əks edilməsi, yaxud satılması;

Risklərin idarə edilməsini güsləndirmək məqsədi ilə Riskləri İdarəetmə Komitəsi İdarə Heyətinə tövsiyələr verir və bu tövsiyələrin İdarə Heyəti tərəfindən yerinə yetirilməsi barədə Müşahidə Şurasına hesabat verir.

Bank mütəmadi olaraq Mərkəzi Banka və Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına hesabatlar təqdim edir. Bu hesabatların tərtibi zamanı bankdaxili mövcud olan LFS proqram təminatının məlumat bazasından birbaşa istifadə olunur.

Risqlərin ölçülməsi sistemləri və metodları Bankın fəaliyyət sferasında miyyənləşdirilmiş risqlərin ölçülməsi sistemləri və metodları risqlərin idarə edilməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Effektiv sistemin qurulması istiqamətində RİK tərəfindən hər bir mövcud və yaxud yeni Bank məhsulu üzrə yarana biləcək risqlərin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görülür. (D.B.Predein, E., Kettaneh-Wold, N., Wold, S. Umetrics AB. - Umea, 2011)

Risk xəritəsi - Bankda bitin sahələr üzrə risqlərin baş vermə ehtimalı və tezliyini əks etdirir. Bu xəritədə Daxili Audit və Risqlərin İdarəedilməsi departamentləri tərəfindən hər bir məhsula müvafiq risk səviyyəsi müyyənləşdirilmişdir.

Stress- testlər maliyyə bazarında baş verə biləcək şoklara qarşı Bankın dayanıqlığını proqnozlaşdırmaq və yaranacaq risqləri dəyərləndirmək məqsədi daşıyır. Stress- testlər müxtəlif fərziyyələr əsasında hazırlanır ki, bura aktiv və passivlərin vəziyyəti, faiz gəlirləri, sərbəst edilmiş vəsaitlər üzrə faiz dərəcəsinin artması, xarici valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər, gecikdirilmiş kreditlərin portfəldə imumi çəkisinin artması, makroiqtisadi göstəricilərdəki dəyişikliklər və inflyasiyanın artması daxildir. Stress testlərin hazırlanması zamanı müxtəlif ssenarilərdən istifadə olunur ki, bunlara-yumşaq ssenari və pessimist ssenarilər daxildir. Bankda kreditlər üzrə stress test hazırlanarkən növbəti dövrə proqnozlaşdırılan dəyişikliklər nəzərə alınmaqla yumşaq ssenari üzrə konservativ olaraq 5% artımla, pessimist ssenari üzrə isə 20% azalma ilə hesablanır. Stress-test aparılarkən seçilən ssenarilərin bank üçün əhəmiyyətliliyi nəzərə alınır və konservativ meyarlarla götürülür. Stress-testlərin nəticələri proqnozlaşdırılan dövrün sonunda yenidən baxılır və faktiki göstəricilərlə müqayisə olunur. Bu zaman yaranan fərqlərin səbəbləri araşdırılaraq tətbiq olunan modellərin nə dərəcədə adekvat olub-olmaması yoxlanılır.

AccessBankın kreditlər üzrə stress-test Faktiki rəqəmlər 30.12.2018 (min .AZN)

	2%-lə təsnifləşdirilmiş	10%-lə təsnifləşdirilmiş	30%-lə təsnifləşdirilmiş	60%-lə təsnifləşdirilmiş	100%-lə təsnifləşdirilmiş	Vaxtı keçmiş kreditlərin
1.Biznes	2Ə3 08Ə	118	179	222	1 674	2 194
2.İstehlak	31 205	8	17	9	35	70
Cəmi	295 091	127	196	232	1 710	2 264
Proqnoz (yumşaq ssenari) 30/12/2011						
	2%-lə təsnifləşdirilmiş	10%-lə təsnifləşdirilmiş	30%-lə təsnifləşdirilmiş	60% b təsnifləşdirilmiş	100%-lə təsnifləşdirilmiş	Vaxtı keçmiş kreditlərin
1. Biznes	277 080	112	170	211	1 590	2 083
2.İstehlak	32 765	8	16	9	33	66
Cəmi	309 845	120	186	220	1 623	2 149
Proqnoz (pessimist ssenari) 30/12/2011						
	2%-lə təsnifləşdirilmiş	10%-lə təsnifləşdirilmiş	30%-lə təsnifləşdirilmiş	60%-lə təsnifləşdirilmiş	100%-lə təsnifləşdirilmiş	Vaxtı keçmiş kreditlərin
1. Biznes	211 109	142	215	266	2 009	2 632
2.İstehlak	24 964	10	20	11	42	83
Cəmi	236 073	152	235	277	2 051	2 715

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>

Faiz dərəcəsi riski - aktiv və passivlərdə faiz dərəcəsinin dəyişilməsi nəticəsində yaranan riskdir. Bankın həyata keçirdiyi faiz dərəcəsi siyasəti bankın aktiv və öhdəliklərinin faiz riskinə həssaslığının nəzərə alınması ilə mütəmadi olaraq aktiv və passivlərin qiymətləndirilməsi yolu ilə aparılır. Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərin bankın maliyyə göstərisilərinə və ümumi kapitalına təsirini

minimallaşdırmaq üçün daim nəzarətdə saxlanılır. Sabit və dəyişkən faizi olan aktiv və passivlərin optimal tarazlığının təmin olunması istiqamətində faiz dərəcələri proqnozlaşdırılır və limitlər müəyyən edilir.

Cədvəl 2.

AccessBank: 30 Dekabr 2017(min .AZN)

Regionlar	Kreditlər		Vaxtı keçmiş kreditlər	
	Müştəri sayı	Məbləğ	Məbləğ	Portfeldə çəkisi
Bakı	45 352	1 52 334	946	0,62%
Xırdalan	5 117	13 557	20	0,18%
Sumgayıt	5 829	16 537	210	1 ,27%
Gəncə	1 2 939	27 754	139	0,50%
Şəki	4 DOD	6 241	509	8,16%
Lənkəran	7 063	14 973	79	0,53%
Xaçmaz	5 79S	10 381	47	0,45%
Mingəçevir	5 170	14 011	183	1 ,31 %
Qazax	5 478	7 130	28	0,39%
Zaqatalaı	4 162	5 044	49	0,97%
Cəlilabad	4 81 O	7 000	1 8	0,26%
Səlyan	5 806	9 097	25	0,27%
Göyçay	2 959	6 344	4	0,06%
Bərdə	3 180	4 789	12	0,25%
İmişli	1 240	2 164	O	0,00%
Cəmi	119 501	297 35G	2 209	0,7 6%

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>

Likvidlik riskinin idarə edilməsi metodları. Likvidlik riski- Likvidlik riski, bankın aktivlərində olan artımı maliyyələşdirə bilməməsi və öz öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirə bilməməsi riskidir. Aktivtorin və öhdəliklərin ödəniş müddətlərindəki uyğunsuzluqlar likvidlik riski kimi qiymətləndirilir.Bankın əsas xarisi valyutada olan öhdəlikləri USD və EUR-dadır. Ümumilikdə öhdəliklərin müddəti yerləşdirilmiş aktivlərin müddətindən uzundur. Ümumiləşdirilmiş ödəniş müddətlərinin bölgüsü barədə gündəlik hesabat Maliyyə Departamenti tərəfindən təqdim edilir. Aktiv və öhdəliklərin likvidlik baxımından uzun müddətli balanslaşdırılması üzrə bankdaxili nəzarət sistemi mövsuddur.

Bu barədə rüblük hesabat APIK tərəfindən təqdim olunur.

Filialların gündəlik likvidliyinə nəzarəti isə Xəzinədarlıq həyata keçirir. Bankın Ani likvidlik əmsalı 1 45.37% (201 3-si ilin sonuna) təşkil edir.

Xarici valyuta riski, o cümlədən açıq valyuta mövqeyi. Xarici valyutayla bağlı yarana biləcək riskin qarşısını almaq məqsədilə mitəmədi olaraq Bankın valyuta mövqeyinə nəzər yetirilir. Bankın səlb olunan vəsaitlərində istinlik təşkil edən USD və EUR-nun mövqeyi aktivlərin yerləşdirilməsi zamanı Azərbaycan Mərkəzi Bankının normativlərinə uyğun tənzimlənir. Bankın məsmu kapitalı AZN-lə müəyyən edilir. (D.R.Hodgman - S.R.King // www.eipm.org/research/EFQM Exc for Exc)

**AccessBank: risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərdən asili olan kapitalin
adekvatlıq standartlarının (əmsallarının)
hesablanması**

KAPİTAL VƏSAİTLƏRİ	min AZN
1.1 dərəcəli kapital (Əsas kapital) (Məcmu kapitalın 50 faizdən az olmamalıdır)	68 054,92
a) Adi səhmlər (tam ödənilmiş paylar)	67 800,00
b) Qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	
c) Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait	
d) Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət (zərəri), cəmi	254,92
d1) kapital ehtiyatları (fondları)	0,00
d2) keçmiş illərin mənfəəti (zərəri)	254,92
d3) (çıx) cari ilin zərəri	0,00
2.1 dərəcəli kapitaldan tutulmalar	4 115,32
a) Qeyri-maddi aktivlər	4 115,32
3. Tutulmalardan sonra I dərəcəli kapitalı (1—2)	63 939,60
4. II dərəcəli kapital (1 dərəcəli kapitalın məbləğindən çox olmamalıdır)	26 395,33
a) Cari ilin mənfəəti	17 532,39
b) Ümumi ehtiyatlar (aktivlər üzrə yaradılmış adi ehtiyatlardan çox olmamaqla)	4 044,60
c) Kapitalın digər vəsaitləri	4 818,34
5. Məcmu kapital (3+4)	90 334,93
6. Məcmu kapitaldan tutulmalar:	40,00
a) Birləşməmiş (konsolidasiyə olunmamış) törəmə banka və digər maliyyə idarələrinin kapitalına və bütün qeyri-bank müəssisələrinə kapital investisiyaları, o cümlədən qarşılıqlı investisiyalar (xalis)	
b) Bütün digər investisiyalar (xalis)	40,00
7. Tutulmalardan sonra məcmu kapital (5-6)	90 294,93
8. Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş yekun aktivlər (V1- Ğ cədvəlindən)	323 567,61

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>

Strateji nöqtəyi nəzərdən risklərin idarə edilməsi üçün risklərin həsmi müəyyən edilir, risklərə nəzarət olunma qaydaları formalaşdırılır və səsiyyəvi olaraq bankın hər bir şöbəsinin üzləşdiyi müəyyən risklər (kredit riski, bazar riski, əməliyyat riski, likvidlik riski, xüsusi risklər) haqqında ətraflı məlumatlar təsvir edilir. Risklərin idarə edilməsi fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin tənzimlənməsi edilməsi vasitəsi ilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılması üzrə aparılır. Risklərin qiymətləndirilməsi prosesi bankın tərtib etdiyi risk xəritəsində əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Bankda biznes kreditləri üzrə borsalanların qiymətləndirilməsi zamanı borsalanların maliyyə göstərisiləri, kredit tarixi, girov təminatı, kreditin təyinatı, borsalanın biznes fəaliyyətində təsrübəsi, borsalana təsir edən bazar amilləri və xarisi amillər nəzərə alınır. Borsalanların istehlak kreditləri üzrə qiymətləndirilməsi bankdaxili qaydalar və Skoringq sistemi üzrə həyata keçirilir.

2.3 Kredit riskləri və onlardan irəli gələn problemlərin təhlili

Müasir iş risk olmadan mümkün deyil. Bu səbəbdən, kredit riskin idarə edilməsi problemi bütün bazar subyektləri üçün vacibdir. Bankçılıq riskləri, hadisələrin baş vermə yeri və vaxtı, səviyyələrinə təsir göstərən bir sıra amillər və rəhbərlik üsulları və prosedurları ilə bir-birindən fərqlənir.

Hər hansı bir bankın məqsədi mənfəətin maksimum dərəcədə artırılmasıdır, buna görə bank öz əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə ən az ehtimal olunan risklərə böyük diqqət yetirməlidir. Bank xidmətləri bazarında sabit mövqe əldə etmək və saxlamaq üçün iflasın qarşısını almaq, onun ləğv edilməsi üçün banklar effektiv risklərin idarə edilməsi üsulları və vasitələrini axtarmaq və tətbiq etməlidirlər. Bankların ən çox qarşılaşdığı xüsusi risklər onların performansını müəyyənləşdirəcəkdir. Buna görə, banklar və bank əməliyyatları olduğu müddətcə bankların risklərin idarə edilməsi və onunla əlaqəli problemlər həmişə əhəmiyyətli və əhəmiyyətli olacaqdır.

Kredit əməliyyatları bank biznesinin ən kârlı maddəsidir və bankın gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etməsinə baxmayaraq, bu əməliyyatlar ən riskli haldır, buna görə də hər hansı bir bankın maliyyə sabitliyinin təhlilinin ən vacib hissəsi kredit əməliyyatları risklərinin qiymətləndirilməsidir.

Kredit riski - bankın müqavilənin və ya qanunvericiliyin şərtlərinə uyğun olaraq borclu tərəfindən maliyyə və digər əmlak öhdəlikləri yerinə yetirilməməsi, müvəqqəti və ya qismən yerinə yetirilməməsi səbəbindən planlaşdırılmış gəlirlərin alınmaması, zərərin (zərərin) baş verməsi riskidir. (F.Kotler 2010. Aralık 189 s)

Hər hansı bir bankın kredit riskinin idarə olunması siyasətinin məqsədi ehtimal olunan zərərlərin azaldılması (çıxarılması) əsasında aktivlərin maksimum təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

Kredit riski bir borcalanın kredit müqaviləsinə uyğun olaraq öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya istəməməsi ehtimalı ilə müəyyən edilir. Bankın kredit riskinin idarə edilməsi onun baş verməsinin səbəbləri əsasında - hər bir

əməliyyatın səviyyəsində və ümumilikdə kredit portfelinin səviyyəsində iki səviyyədə həyata keçirilir.

Bir əməliyyat səviyyəsində kredit riskinin əsas səbəbləri:

- Borcalanın adekvat pul axını yarada bilməməsi;
- girovun likvidlik riski;

borcalanın əxlaqi və mənəvi xüsusiyyətləri.

Bankın kredit portfelinin riskinin əsas səbəbləri:

- həddindən artıq konsentrasiya, yəni. İqtisadiyyat sektorlarından birində kreditlərin konsentrasiyası;

- iqtisadiyyatın bir çox sektorunun xüsusiyyətlərini bilən kifayət qədər sayda yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaması üçün idarəetmə keyfiyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxaran həddindən artıq diversifikasiya;

- kredit portfelinin xarici valyuta riski;

- portfel strukturu, yalnız bankın özü deyil, müştərilərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq formalaşdırılsa;

- bank işçilərinin ixtisas dərəcəsi.

Kredit riskin idarə edilməsi metodlarının iki qrupu var:

1. vahid əməliyyat səviyyəsində kredit riskin idarə edilməsi metodları (kredit, kredit və s. Təmin edilməsi):

- borcalanın kredit öhdəliyinin təhlili;
- kreditin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- kredit strukturlaşdırılması;
- kredit əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi;
- təmin edilmiş kredit və girovun vəziyyətinə nəzarət.

Yuxarıda göstərilən metodların xüsusiyyətləri onların ardıcıl tətbiqi zərurətidir, eyni zamanda kredit prosesinin mərhələlərini əks etdirir. Hər bir mərhələdə kredit işçisinə kredit riskini minimuma endirmək vəzifəsi verildikdə, fərdi əməliyyat riskini (kredit, kredit və s. Təmin etmək) idarə etmək üsulları kimi kreditləşmə mərhələlərini nəzərdən keçirmək qanuni.

(Daniel, E., (2016), Şubat 2016, sf. 90-97.)

2. Bankın kredit portfelinin səviyyəsində kredit riskinin idarə edilməsin üsulları:

kredit yatırımı sahələrində bankın kredit portfelinin diversifikasiyası (dispersiya);

- məhdudiyyət, yəni. məbləğlər üzrə məhdudiyyət;

- kommertiya banklarının kredit əməliyyatları üzrə zərərin kompensasiyası üçün ehtiyatların yaradılması.

Xüsusən böyük borcalanlara kredit vermək riskini azaltmaq üçün, banklar bir müştəriyə borc verərkən bir-biri ilə sıx əməkdaşlıq edən bir neçə kreditor bankından konsorsium və sindikat qururlar. Eyni zamanda əməliyyatlardan alınan risklər və mənfəət kredit layihəsinin maliyyələşdirilməsində iştirak payına nisbətə paylanır. Bu üsul beynəlxalq kredit bazarlarında geniş istifadə olunur. Limit kredit riskinin reallaşması halında potensial zərərləri məhdudlaşdırmaq üçün istifadə olunur və təşkilatın kredit siyasətinin inkişafı prosesində daxili maliyyə standartlarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Mövcud kredit riskini məhdudlaşdırmaq aşağıdakıları ehtiva edə bilər:

ayrı bir qarşı tərəfin borc limitləri;

- böyük kredit risklərinin məhdudiyyətləri.

Portfelin kredit riskini məhdudlaşdırmaq üçün aşağıdakılar daxildir

- buraxılmış kreditlərin ümumi məbləğinin həddi;

- Portfeldə kredit risklərinin konsentrasiyası (coğrafi, sənaye, müştərilər qrupu üzrə);

- kredit portfelindəki ümumi zərərlərin həddi.

Kredit riskinin idarə edilməsinin əsas yolu kredit portfelini diversifikasiya etməkdir. Diversifikasiya mexanizmi, əsasən, sistemsiz (xüsusi) risk növlərinin mənfəət maliyyə təsirlərini neytrallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə, əsas parametrlərin aşağı səviyyədə korrelyasiya ilə müxtəlif obyektlər (təşkilatlar, qiymətli kağızlar) arasında investisiyaların paylanması tətbiq olunur.

AccessBank:30 Dekabr 2017 (min. AZN)

Kredit Risklərinin analizi

İqtisadi Sektorlar	Kreditlər		Vaxtı keçmiş kreditlər	
	Müştəri sayı	Məbləğ	Məbləğ	Portfeldə çəkisi (%)
Ticarət	28 098	151 717	1312	0,86%
Xidmət	17 683	51 840	107	0,38%
Nəqliyyat	3 524	5 705	62	1,09%
İstehsal	3 623	16 348	231	1,41%
Kənd	29 646	30 881	348	0,87%
Tikinti	6	531	0	0,00%
İstehlak kreditləri	36 232	24 963	66	0,26%
İşçi heyətinə	686	6 312	4	0,06%
Digər	3	59	49	83,05%
Cəmi	119 501	297 356	2 269	0,76%

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>

Kreditlərin riskdərəcəsi üzrə təsnifatı və yaradılan ehtiyatlar Kreditlər risk dərəcəsi üzrə Mərkəzi Bankın Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması Qaydalarına uyğun təsnifatlaşdırılıb.

Vaxtı keçmiş kreditlər - ödənişləri müqavilədə göstərilən tarixdən 30 təqvim gündən artıq gecikdirilən kreditlərdir. Kreditlər risk dərəcəsi üzrə təsnifatlaşdırılarkən standart və qeyri-standart kreditlərə bölünür.

Standart kreditlərə - "qənaətbəxş" və "nəzarət altında olan kreditlər" aiddir.

Qeyri-standart kreditlərə - "qeyri-qənaətbəxş", "təhlükəli" və "ümitsiz kreditlər" aiddir.

Nəzarət altında olan kreditlər - bankda bu kateqoriyaya aid edilmə kreditlər üçün onun ,qeyd olunan dəyər'inin 10 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradılır.

Qeyri-qənaətbəxş kreditlər - bankda bu kateqoriyaya aid edilmə kreditlər üçün onun, qeyd olunmuş dəyər'inin 30 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradılır. (Gordon, R ve Mulligan, P., (2016), Vol. 13, No. 1, sayfa 29-46)

Təşlikəli kreditlər - bankda bu kateqoriyaya aid edilmə kreditlər üçü onun ,qeyd olunmuş dəyərinin 60 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yarana bilir.

Cədvəl 5.

AccessBankın 30 Dekabr 2017 (min .AZN)

Təsvir	Məbləğ	Kredit Portfelində xüsusi çəkisi (%)
Vaxtı keçmiş kreditlər	2 264,29	0,76%
Standart kreditlər, o cümlədən	277 789,59	93.42%
Qənaətbəxş kreditlər	275 860,34	92.77%
Nəzarət altında olan kreditlər	1 929,25	0,65%
Qeyri-Standart kireditlər, o cümlədən	2 405.04	1,01%
Qeyri-Qənaətbəxş kreditlər	289.04	0,10%
Təhlükəli kreditlər	242.24	0,08%
Ümitsiz kreditlər	1 873.76	0,63%
Yaradılan ehtiyatlar, o cümlədən	8171.72	2,75%
Adi ehtiyatlar	5710,13	1.92%
Məqsədli ehtiyatlar	2 461,59	0.83%

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>

Kreditlərin. o sümüldən vaxtı keçmiş kreditlərin iqtisali sektolar izrə bölgüsü Bankda kreditlərin iqtisadi sektorlar üzrə diversifikasiyası aparılır. Hər hansı iqtisadi sektor maliyyələşdirilərkən bankdaxili limitlər çərçivəsində, qanunverisiliklə qadağan olunmayan və bank üçün az riskli hesab olunan sahələr maliyyələşdirilir. Həmçinin iqtisadi sektorlar üzrə vaxtı keçmiş kreditlər bank tərəfindən nəzarətdə saxlanılır və məbləğə uyğun ehtiyat yaradılır.

Beləliklə, kredit riski banklar üçün böyük təhlükə yaradır və bu riskdən qaçınmaq üçün bank borcalanları diqqətlə seçməlidir, kredit vermək üçün

şərtləri təhlil etsin və borcalanın maliyyə vəziyyətini və krediti geri qaytarma qabiliyyətini (və istəklərini) daim nəzarət etsin. Bütün bu şərtlərin yerinə yetirilməsi bankı kredit riskinin qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün zəmanət verir.

III FƏSİL. Azərbaycan banklarında risk-menecmentinin təşkili idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1 Risklərin idarəetmə funksiyasındakı müasir dəyişiklər və risk strategiyası

Müəssisələr fəaliyyət xüsusiyyətlərinə görə çox sayda qısa və uzun müddətli real aktivlərə investisiya etməlidirlər. Müəssisələr sahib olduqları məhdud resursları, müxtəlif növlər arasından ən uyğun olanı seçməklə istifadə etməlidirlər. Sərmayenin uzun müddətli aktivlərə yatırılmasına kapital investisiyası deyilir. Bu qərarlar uzun müddətli və böyük miqdarda investisiyanı tələb etdiyi üçün müəssisənin nailiyyətlərində böyük təsirə malikdir. Edilən investisiyaların faydaları gələcəklə bağlı olduğu üçün müəyyən risk də doğurur və bu müddət uzandıqca təbiidir ki, risk də uzanır. Bu cür investisiyalar iqtisadi həyatı boyunca müəssisəyə gətirəcək pul vəsaitləri axınlarının bugünkü, cari dəyərini taparaq dəyərləndirir. Bu dəyərləndirmədə investisiyadan gözlənilən pul axınları riski, kapital dəyəri, fürsət dəyərləri kimi faktorlar da diqqətə alınır. Bizə verilən variantlar arasından ən yüksək bugünkü dəyəri verən investisiya, müəssisənin dəyərini maksimallaşdıracaqdır. Bu səbəbdən də investisiya qərarları, investisiyalardan gözlənilən pul axınları və investisiyanın daşdığı risk nəzərə alınmaqla verilməlidir.

Həmçinin maliyyə menecmentinin təşkilində zaman faktoru, risk faktoru, inflyasiya və s. faktorlar da müəyyən rol oynayır. (Daniel, E., (2016), Şubat 2016, sf. 90-97)

Zaman faktoru

Mənfəətin maksimallaşdırılması statistik bir xüsusiyyət olub, zaman ölçüsü daşıyır. Başqa bir sözlə bugünkü 1 manat ilə bir il sonrakı 1 manat eyni dəyerdə qəbul edilməkdədir. Məsələn, aşağıda X və Y layihələrinin gözlənilən mənfəətləri verilib. X və Y layihələrinin toplam mənfəətləri bərabər olduğu üçün, mənfəətin maksimallaşdırılması meyarına görə bu layihələr ekvivalentdir. Lakin Y layihəsi ilk üç il gəlir gətirməməyinə baxmayaraq, 4-cü il X layihəsi qədər gəlir gətirmişdir.

Halbuki X layihəsinin ilk üç ildə gətirdiyi 600 milyon manat bir banka qoyularaq və ya müəssisədə istifadə edilərək əlavə gəlir yarada bilər. Mənfəət maksimallaşdırılmasında fərqli zamanlarda əldə ediləcək 600 milyon manatlar arasında fərq olmadığı üçün hər iki layihə ekvivalent sayılır

Cədvəl 7. X və Y layihələrindən illik əldə olunan mənfəət

İllər/ milyon man	X layihəsi/ milyon manat	Y layihəsi/ milyon manat
1	600	0
2	600	0
3	600	0
4	600	2400
Cəmi	2400	2400

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Yuxarıdakı misal, pulun zaman dəyərinin əhəmiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyur. Çünki fərqli zamanlardakı pullar, pulun zaman dəyəri diqqətə alınmadan qarşılaşdırıla bilməz. Yəni, bugün əldə edilən müəyyən bir miqdardakı pulla, gələcəkdə əldə ediləcək eyni miqdardakı pulun dəyəri bir-birinə bərabər deyildir.

Mənfəət maksimallaşdırılmasının əksik tərəfi isə əvvəl də bildirildiyi kimi, gəlirlərin toplam miqdarının mı, yoxsa gəlirlilik nisbətinin mi maksimum ediləcəyi mövzusunda açıqlılığın olmamasıdır. Nəticə olaraq gəlirin maksimallaşdırılması məqsədinin tək başına müəssisənin məqsədinə xidmət göstərməkdə bəzi əksikliklərin olduğu görülür. (Aydın N.,Şen M.,Berk N. , 2014)

Risk faktoru

Fərqli investisiya fürsətlərinin riski, digər bir ifadə ilə gələcəkdə gözlənilən nağd pul axışlarının həyata keçmə ehtimalı fərqli olacaq. Mənfəət maksimallaşdırılması məqsədibib digər əksik tərəfi də riskin nəzərə alınmamasıdır.

Aşağıda iki investisiya alternativini və bu alternativlərdən gözlənilən gəlir miqdarları yer alır. Əgər iqtisadiyyatda normal bir böyümə gözlənilirsə D investisiyası, C investisiyasından daha çox gəlir gətirəcək. Həmçinin gələcəyi dəqiq təxmin etmək mümkün olmadığı üçün, bunun hər iki investisiyaya da eyni dərəcədə təsir edəcəyini demək çətinidir. D investisiyasının risk dərəcəsi C investisiyasından daha çox görülməkdədir. D investisiyasından 2700 milyon manat gəlir əldə ediləcəyindən əlavə, 500 milyon manat zərər də əldə edilə bilər.

Cədvəl 8. Investisiya layihələrinin gözlənilən gəliri

	C	D
Genişləmə	1200	2700
Normal böyümə	1000	1100
Daralma	800	-500

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Mənfəət maksimallaşdırılmasına görə, layihələrin riski diqqətə alınmadığı üçün daha çox gəlir gözlənilən variantın seçilməsi lazım olacaqdır. Bu isə, riski diqqətə almadığı üçün doğru bir qərar olmaya bilər.

İnflyasiya

İnflyasiya qiymətlərin bütün səviyyəsində, uzun müddət ərzində, davamlı inkişaf baş verən müddət ərzində meydana çıxır. İnflyasiya əslində pulun alıcılıq qabiliyyətini, həm də, real dəyərini zəiflədir. İnflyasiya yüksək olan zaman, o, müəssisələrin fəaliyyətinə müəyyən təsirlər göstərir. İqtisadi təsir kimi inflyasiya, borcların real dəyəri aşağı enən zaman borc verənlər və alanlar arasında bərabər olmayan sərvət bölüşdürülməsi nəticəsinə gətirib çıxarda bilər. Yüksək inflyasiyanın bir sıra mühüm təsirləri olur ki, bunun qarşısını almaq üçün də müəssisələr xüsusən də maliyyə menecerləri müəyyən tədbirlər görməlidirlər.

Əvvəlcə inflyasiyanın şirkət üzərində təsirləri müəyyən edilməlidir. Ümumi və xüsusi qiymət səviyyələrindədəki dalğalanmalara qarşı müəssisə menecerlərinin

həyata keçirdikləri siyasətlərdə edəcəklərini vaxtında və düzgün cavablar yalnız inflyasiya təsirlərinin davamlı olaraq izlənməsi ilə mümkün ola bilər. Müəssisə menecerlərinin alacaqları qərarlarda inflyasiyanı təyin edici faktorlardan biri kimi qəbul etmələri lazımdır. (D.R.Hodgman - S.R.King // [www.eipm.org/research/EFQM Exc for Exc](http://www.eipm.org/research/EFQM_Exc_for_Exc))

İnflyasiyanın təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi, lazım olacaq tədbirlərin alınması ilə əlaqəli məsuliyyət alacaq menecerlər müəyyən edilməlidir. Həmin menecerlər inflyasiyanı davamlı olaraq izləyərək aldıkları qərarların təsirlərini də dəyərləndirməli və bu qərarlardan da məsul olmalıdırlar. İnflyasiyanın yüksək olduğu vaxtlarda xüsusən də nağd, alacaq və ehtiyatlardan məsul olan menecerlərin daha diqqətli olmaları gərəklidir. Məsələn, həyata keçiriləcək faiz dərəcələri və satış qiymətləri müəyyənləşdirilərkən inflyasiyanın mənfi təsirlərini də aradan qaldıracaq səviyyədə olmalarına diqqət edilməlidir.

3.2 Risklərin idarəetmə funksiyasındakı müasir dəyişiklər və risk strategiyası

Hər bir müəssisə öz gündəlik fəaliyyətlərini yerinə yetirərkən idarə edə bilməyəcəyi xarici faktorlarla üzləşirlər ki, bunlardan ən başlıcası faiz dərəcəsi riski, həm də valyuta məzənnəsi riskidir. Maliyyə menecerləri üçün ən çox narahatlıq törədən risk faiz dərəcəsi riskidir ki, bu risk səviyyəsi də hər bir kredit verməklə məşğul olan maliyyə firmalarında və banklarda kredit müddətindən asılı olaraq müxtəlif dəyişikliyə məruz qalır. Bir sıra ölkələrdə mövcud olduğu kimi, ölkəmizdə də faiz dərəcəsi iqtisadi durumdan asılı olaraq müəyyən edilir və tələb və təklifdən əsasında formalaşır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olub, aktiv və öhdəliyə malik olan hər bir müəssisə mütləq surətdə faiz dərəcəsi riski ilə qarşılaşacaqdır ki, bu risk də hər iki tərəfə - həm borc alana, həm də bu borcu verənə təsir göstərəcəkdir. Bunun qarşısını almaq üçün tərəflər özləri aralarında müəyyən tələblərə cavab verən müqavilə bağlaya bilərlər və əlbəttə ki, belə sazişin də özünəməxsus riskləri mövcuddur. Müqavilə ilə razılaşdırılmış müddətdəki faiz dərəcəsi və məzənnənin dəyişməsi tərəflərə müəyyən qədər təsir edir. Borclar üzrə faiz dərəcələrinin bir sıra növləri vardır:

1. Daimi faiz dərəcəsi – Bu növdə borcdan tutulan faiz dərəcəsi borcun qaytarılmalı olduğu müddətdə dəyişməz olaraq qalır.
2. Dəyişkən faiz dərəcəsi – Bu halda ödənilməli olan faiz standart faiz dərəcəsi olan LIBOR-dan (London Inter-bank Offered Rate) asılıdır və o, dövrü olaraq yoxlanılır və müvafiq surətdə dəyişdirilir. Beləliklə də, faiz dərəcəsi bazardakı fərqliliklərdən asılı olaraq onunla birlikdə dəyişikliklərə məruz qalır.

Faiz dərəcələrində artımların olduğu zaman, dəyişkən faizli borclara sahib olan müəssisələr daha yüksək faiz dərəcəsi ilə borclarını geri ödəyəcəklər ki, bu vəziyyət də onların maliyyə vəziyyətlərinə əsaslı təsir göstərəcəkdir. Bu cür yüksək faizli borclar firmaların mənfəətlərinin azalmasına səbəb olduğu üçün sabit faiz

dərəcəsinə malik olan şirkətlərə nisbətən həmin sahibkarlıq subyektlərinin bazarda öz rəqabət qabiliyyətlərini itirməkləri ilə nəticələnir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirə əsasən belə düşünülə bilər ki, sabit faiz dərəcəsinə sahib olan müəssisələr hər zaman daha effektivdirlər. Lakin bunun belə olmadığını görürük, çünki daimi faiz dərəcəsinə malik olan müəssisələr də faiz dərəcələrində azalmalar olan zaman borclarını daha yüksək faiz dərəcələri ilə ödəmək məcburiyyətində olurlar ki, bu da onların zərərə uğramasına səbəb olur. O zaman da, dəyişkən faiz dərəcəsi ilə borc alan sahibkarlıq subyektləri üçün daha əlverişli şərait yaranacaqdır. Buradan da aydın olur ki, sahibkarlar borc alan zaman faiz dərəcələrinin gələcəkdə artıb-azalmasını müəyyən edərək, bir sıra risklərlə üzləşirlər.

Xarici valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərdən yaranan risk isə xarici valyuta riski adlanır. O da öz növbəsində konvertasiya, əməliyyat və iqtisadi risk növlərinə bölünür.

- Konvertasiya riski, başqa sözlə desək mübadilə riski valyuta mübadiləsi zamanı məzənnələrdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, aktiv və öhdəliklərin xarici valyuta ilə çevrilməsi zamanı yaranan mühasibatlıq zərəridir ki, bu riskdən də ən çox təsirlənən xarici ölkələrlə alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirən sahibkarlıq müəssisələridir.

- Əməliyyat riski də ixrac-idxal əməliyyatları zamanı yaranır, yəni əməliyyatlara cəlb edilən xarici valyutlar nəticəsində yaranan riskdir. Aydın olur ki, bu riskin yaranmasında başlıca səbəb əməliyyatlar zamanı mübadilə məzənnəsində baş verən kəskin dəyişikliklərdir. Konvertasiya riskindən başlıca fərqi də elə məhz budur ki, konvertasiya riski məzənnə hərəkətlərinin konvertasiyası, əməliyyat riski isə məzənnə dəyişikliklərindən yaranan zərər kimi müəyyən olunmuşdur.

- Son olaraq, iqtisadi risk isə əsasən əlverişsiz rəqabət mühitində və mübadilə məzənnəsində olan uzunmüddətli tədavül əsasında yaranır.

Risqlər haqqında ümumi məlumatlarla investisiya portfelində investorların üzləşə biləcəyi riskləri müəyyənləşdirdikdən sonra, portfel investisiyanın idarə edilməsində müəyyən səlahiyyətlərə malik olan təşkilatların fəaliyyətlərindən istifadə edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu görürük. İntestisiya portfelinin idarə olunması maliyyə alətlərindən yaradılan portfellərin müştəri adına və onun müəyyən etdiyi risk dərəcəsi və müddət çərçivəsində maksimum faydanı yaradacaq şəkildə agent və ya vasitəçilər tərəfindən idarə edilməsidir. Bu əməliyyatlar vasitəçi və müştəri arasında imzalanmış portfel idarəedilməsi müqaviləsi çərçivəsində həyata keçirilir. Ekspertlər tərəfindən həyata keçirilən bu portfel menecmenti siyasəti Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının köməkliliyi ilə tənzimlənilir. Bu palatanın əsas vəzifəsi də məhz investorların və istehlakçılarnın mənafələrini qorumaq üçün bütün mümkün tədbirləri görməkdir. (Əhmədov .N.H. -2017.- 22 may.- s.6.)

3.3 Likvidlik və kredit , valyuta bazar riskləri idarə edilməsi

Pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi zamanı bank həmişə likvidlik və gəlirlilik arasında münaqişənin həllini tapmağa çalışır. Bankın səhmdarları uzunmüddətli qiymətli kağızlara sərmayə qoyuluşunu, şübhəli kredit qabiliyyətli borcalanlara kredit verilməsini və istifadə edilməmiş qalıqların azaldılması nəticəsində əldə edilən yüksək gəlirlər ilə maraqlanır, lakin bu tədbirlər bankın depozitlərini geri götürmək üçün zəruri olan likvidliyini pisləşdirir və uzunmüddətli müştərilərin kreditinə olan tələbatını ödəyir . "Likvidlik-gəlirlilik" dilemmi həll etmək üçün aktivlərin idarə olunmasına üç yanaşma var. Bu metodların hər birinin üstün və mənfi cəhədləri vardır. Bir kommersion bankının xüsusi problemlərini həll edərkən, menecerlər hər hansı bir metod və onların birləşmələrindən aktivlərin nəzarətindən istifadə edə bilirlər. Aşkar edilmiş vəsait dövründə ümumi fond metodundan geniş istifadə edə bilərsiniz. İkinci üsul - aktivlərin paylanması və ya fondların konvertasiyası, üçüncüsü - elmi rəhbərlik və kompüter istifadəsi ilə bağlıdır. Hər hansı bir metoddan istifadə edərkən, pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin marjinal xərclərini aktiv əməliyyatlardan maksimum gəlir ilə müqayisə etmək lazımdır. (Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017 s.28)

Likvidlik bankın fəaliyyətinin ümumi xüsusiyyətlərindən biridir, onun etibarlılığını müəyyənləşdirir.

Bankın öhdəlikləri real və şərtsizdir.

Real öhdəliklər bankın balansında depozitlər, müddətli depozitlər, cəlb olunmuş banklararası vəsaitlər və kreditorların pul vəsaitləri kimi göstərilir.

Şərti öhdəliklər balansdan kənar passivdə (bank tərəfindən verilən zəmanətlər və zəmanətlər) və balansdan kənar aktiv əməliyyatlarda (istifadə edilməmiş kredit xətləri və akkreditivlər) ifadə edilir.

Başqa sözlə, kommersion bankının likvidliyi onun üç komponenti arasında - bankın öz kapitalı, struktur elementlərinin operativ idarə edilməsi ilə cəlb edilmiş

və ayrılan vəsaitlər arasında obyektiv olaraq lazımı nisbətini daimi dəstəyinə əsaslanır.

Bankın likvidliyi həmçinin onun sabitliyinə və səmərəliliyinə zəmanətdir, çünki kifayət qədər likvidlik səviyyəsi olan bank öz funksiyasını yerinə yetirmək üçün aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Müştərilərin adından ödənişlər etmək (ödəmə fondları üzrə borclar, hesablaşmalar üçün ayrılmış müxbir və müxbir hesablar);

2. Kreditorlar (əmanətçilər) üçün həm ödəmə tarixləri çatmış, həm də vaxtından əvvəl əmanət fondlarını geri qaytarmaq;

3. borc öhdəlikləri çərçivəsində, məsələn, kredit müqavilələri, kredit xətləri üzrə maliyyə tələblərinə cavab vermək;

4. bankın buraxdığı qiymətli kağızları geri qaytarmaq;

5. gələcəkdə baş verə biləcək öhdəliklərə cavab vermək, məsələn, balansdan kənar öhdəliklər üçün (verilmiş zəmanətlər, etibarlı idarəetmə, nağd və müddətli əməliyyatlar) və s. (Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017 s.28)

Bankın likvidliyi əmanətçilərə, kreditorlara və digər müştərilərə öhdəliklərini vaxtında və zərərsiz olaraq yerinə yetirmək qabiliyyətidir

- onun nağd pul hesabına; və ya

- aktivlərin satışı ilə əlaqədar;

- Əlverişli qiymətə xarici mənbələrdən əlavə maliyyə resursları cəlb etmək.

İkinci dərəcəli bankların likvidliyinə makroiqtisadi və mikroiqtisadi bölünən bir sıra amillər təsir edir. Faktorların bu qrupları kompleksdə təsirini göstərir və əlaqələr həm fərdi qruplarda, həm də qruplar arasında müşahidə olunur.

İkinci dərəcəli bankların likvidliyinə təsir göstərən mikroiqtisadi amillər aşağıdakılardır: ikinci dərəcəli bankların resurs bazası, investisiyaların keyfiyyəti, idarəetmə səviyyəsi, bank fəaliyyətinin funksional strukturu və motivasiyası, likvidli fondlara olan tələbatın düzgün müəyyənləşdirilməsi, bununla əlaqədar hesablamalar, planlaşdırma və idarəetmə kommersiya banklarının fəaliyyətində ən vacib sahələrə çevrilir.

Bankın likvidliyi müxtəlif amillərdən asılıdır ki, bununla əlaqədar xarici təcrübədə likvidliyin qiymətləndirilməsi yalnız müəyyən göstəricilərin və nisbətlərin təhlilinə deyil, həm də aktivin və borcların idarə edilməsi sisteminin öyrənilməsinə, bankın imicini qiymətləndirməyə yönəldilib, çünki bu pul bazarında xarici borc mənbələrinə kommersion bankının mövcudluğunu müəyyən edir.(Daniel, E., 2016),

İkinci dərəcəli bankın likvidliyini qiymətləndirmənin xüsusiyyəti, yaxın gələcəkdə müəyyən göstəricilərdə kəskin pisləşməyə səbəb ola biləcək fəaliyyətlərindəki real (artıq mövcud) və potensial problemlərin müəyyənləşdirilməsidir. İkinci dərəcəli bankların fəaliyyət göstərdiyi və likvidliyinə təsir göstərən müxtəlif şərtlərə görə, CAMELS reyting sistemi bankların likvidliyini qiymətləndirmək üçün standart göstəriciləri təmin etmir.

Likvidlik riski konsepsiyası likvidlik anlayışında əlavə bir aspekt yaradır, çünki bank tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsini deyil, həmçinin likvidliyin saxlanmasına müşayiət olunan xərcləri və zərərləri qiymətləndirmək mümkündür.

Bir sistem konsepsiyası kimi likvidlik - likvidlik idarəçiliyinin məqsədi və məqsədləri, onun əldə edildiyi yollar, həmçinin likvidlik tələblərinin yerinə yetirilməməsinin əsas nəticələrini və nəticələri ilə qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir.

Likvidliyin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi prosesində bank daxili və xarici təsir sahələrinin bütün kompleksini nəzərə alır, bu da hesablanmış likvidlik göstəricilərini təhlil etməklə müəyyən edilə bilər.(Məmmədov Z.F Bakı, 2013 , 269 s., s.140)

Bank sisteminin etibarlılığı və sabitliyi hər bir bankın likvidliyindən asılıdır, çünki bütün banklar müxbir hesablar sistemi, banklararası kredit və depozit bazarı sistemi və fond bazarı vasitəsilə bir-birinə bağlıdır. Bankların likvidliyinin tənzimlənməsi sistemi hər bir bankın likvidlik vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə və nəzarətinə əsaslanır.

Aktivlərin likvidliyi maliyyə və əmtəə bazarının xüsusi segmentlərindən (fəaliyyət səviyyəsindən) asılıdır.

Bank investisiyalarının müəyyən obyektlərinə olan tələbat nə qədər yüksək olsa, müvafiq aktivlərin likvidliyi o qədər yüksək olur. Başqa sözlə, bu aktivləri satmaq nə qədər asan olarsa, onlar üçün "canlı" pul alınmış olacaq. Likvidlik də satıcının (yəni bankın) qiymətindən asılıdır: aktivin satış qiyməti nə qədər yüksəksə, satıla bilmək daha çətin olacaqsə, onun nağd şəkildə çevrilmə müddəti daha uzun olacaq və nəticədə bu cür aktivin likvidliyi daha aşağı olacaqdır.

Bütün aktivlərin likvidlik səviyyəsinə bölünməsi mümkündür:

- Birinci dərəcəli likvidlər (nağd pul və qeyri-pul);
- yüksək likvidli (tətbiq olunan müddət günlərlə hesablanır);
- orta likvidli (həyata keçirmə müddəti həftələrlə hesablanır);
- aşağı likvidli (tətbiq olunan dövr aylarla hesablanır).

Orta likvidli aktivlər - bir aydan altı aya qədər cari bazar dəyərini əhəmiyyətsiz itki olmadan pula çevrilə bilən aktivlərdir. Müəssisənin orta likvid aktivləri aşağıdakılardır: qısa müddətli və ümüdsüz borclar istisna olmaqla alacaqların bütün formaları; Satışa hazır məhsulların ehtiyatları.

Aşağı likvidli aktivlər:

Kommersiya bankının aktivləri bankın mülkiyyət obyektləridir və pul dəyəri ilə qiymətləndirilir, həmçinin bütün hüquqlar üzrə banka aiddir. Aktivlərin yaradılması üçün vəsaitlərin qaynaqları ilk növbədə, bankın öz kapitalı, habelə əmanətçidən alınan vəsaitlər, sonra banklararası səviyyədə alınmış və verilmiş kreditlər, bank istiqrazlarının buraxılmasıdır. Bankın aktivlərinin artması aktiv əməliyyatlar, yəni kredit əməliyyatları, investisiya əməliyyatları, bankın sərbəst pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsinə aid digər bank əməliyyatları vasitəsilə baş verə bilər.

Aktivlərin əsas vəzifəsi banka mənfəət gətirməkdir. Biz artıq dediyimiz kimi, bankın aşağı likvid aktivləri qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər, faktoring əməliyyatları, investisiya qiymətli kağızları, lizinq əməliyyatlarıdır. Bundan əlavə, aşağı likvid aktivlərə binalar, qurğular, torpaq sahələri daxildir. Bu vəsaitlərlə

əməliyyatlar, yəni alış-satış əməliyyatları çox vaxt sərf olunur, buna görə də belə aktivlər aşağı likviddir.

Əsas normadan aşağı olan (1-dən aşağı) əmsalın dəyəri təşkilatın mövcud öhdəliklərinin həllində ehtimal olunan çətinlikləri göstərir. Lakin, tamlığı naminə, təşkilatın əməliyyat fəaliyyətindən nağd pul axınına baxmaq lazımdır - tez-tez aşağı nisbət güclü pul axını ilə (məsələn, fast-food zəncirləri, pərakəndə ticarət) əsaslandırılır. (О.И. Лаврушина. - М.: КноРус, 2016. - с.98.)

Cari aktivlərin və ya qısamüddətli maliyyələşdirmənin kifayət qədər effektiv istifadəsini əks etdirə bilməsi üçün çox yüksək likvidlik nisbəti də arzuolunmazdır. Hər halda, borc verənlər şirkətin sabit vəziyyətinin bir əlaməti olaraq daha yüksək nisbəti görmək istəyirlər. (Əhmədov .N.H., // -2017.- 22 may.- s.6.)

Kommersiya bankının likvidliyini müəyyən edən amillər daxili və xarici ola bilər.

Daxili amillər aşağıdakılardır:

- bank aktivlərinin keyfiyyəti;
- cəlbolunan vəsaitlərin keyfiyyəti;
- aktivlərin və öhdəliklərin ödəmə müddətində ehtiyat olması;
- bankın rəhbərliyi və təsviri.

Xarici amillər aşağıdakılardır:

- Ölkədə ümumi siyasi və iqtisadi vəziyyət;
- sənədlər bazarının və banklararası bazarın tərəqqisi;
- kommersiya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
- bankın nəzarət funksiyalarının effektivliyi.

Bankın likvidliyini qiymətləndirmək ən vacib məsələyə cavab verməyə imkan verən ən çətin vəzifələrdən biridir: bank öz öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyırmı? Bankın öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə, dövlətin xüsusiyyətləri və resurs bazasında dəyişikliklər, aktivlərin bərpası, bankın maliyyə göstəriciləri, bankın öz vəsaitlərinin (kapitalın) həcmi və müəyyən vaxtlarda həlledici rol oynaya biləcək bank idarəciliyinin və idarəetməsinin keyfiyyəti təsirə məruz qalır.

Kredit – bank tərəfindən borcalanla bağlanmış müqaviləyə müvafiq şəkildə geri qaytarılmaq, müəyyən müddətə və faizlər ödənilmək şərti ilə, təminatla yaxud təminatsız hansısa dəyərdə borc kimi verilən vəsaitdir. Bu terminə bankın həyata keçirdiyi fəaliyyət ilə bağlı birbaşa yaxud dolaylı yol ilə bank tərəfindən nağ pul şəklində verilən ssudalar, bank üzərinə götürdüyü öhdəliklər, həmçinin akkreditivlər, qarantiyalar, overdraftlar və sair aiddir.

Yüksək risklə təsnifləşdirilmiş aktiv - qənaətbəxş olmayan, riskli və ya ümitsiz təsnifləsdirilmə kateqoriyasına aid edilmiş aktivdir.

Ziyanın ödənilməsi üçün ehtiyatlara ayırmalar – sinifləndirilən aktivlər üzrə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün xərclərə aid olunan xüsusi ehtiyatların dəyəridir.

Xüsusi ehtiyatlar- aktivlər üzrə ziyanın ödənilməsindən ötrü “məqsədli ehtiyatlar”a və “adi ehtiyatlar”a ayrılır. Xüsusi ehtiyatlar dəqiq bir yaxud bir neçə qrup aktivlə bağlı dəyən ziyanın üçün istifadə edilir.

Aktivlər üzrə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün "adi ehtiyatlar" - bankın “standart aktivlər”i üzrə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün yaradılmış ehtiyatdır.

- **kredit əməliyyatları** - Bu əməliyyatlar nəticəsində bankın kredit portfeli yaradılır. Kredit əməliyyatları aşağıdakı əlamətlər üzrə siniflərə ayrıla bilər:

1.Təminat əsasən: təmin edilmə tələb olunmadan və təmin olunma tələb edilməklə həyata keçirilən kredit əməliyyatları. Təmin edilmə tələb olunmaqla həyata keçirilən kredit əməliyyatları da bir neçə növə bölünür: veksəl əməliyyatları, əmtəə yaxud sənədləri satın almaqla verilən kreditlər.

2.Ödənilmə müddətinə əsasən: tələb edilənək, yəni, borclunun yaxud bankın tələbi ilə verilən kreditlər üç yerə ayrılır:

- 1) qısa müddətli (1 ilə kimi)
- 2) orta müddətli (1 ildən 5 ilə kimi)
- 3) uzunmüddətli (5 ildən çox)

Banklar kredit verərək onları qısamüddətli (bir ilədək) və uzunmüddətli kreditlərə (1ildən çox) bölür. Qısamüddətli kredit müəyyən bir müddət üçün (1 il

müddətinədək) və ya tələb olunanadək müddətə rəsmiləşdirilə bilər. Tələb edilənədək kredit müəyyən bir müddətə sahib deyildir, bank onun tam ödənilməsini istədiyi vaxt tələb edə bilər. Belə kreditin təqdim olunması zamanı borc alanın maliyyə halının yaxşı olması və onun aktivlərinin çox qısa müddətdə nağd pula çevrilmə qabiliyyəti müəyyən edir. (Daniel, E., (2016), Şubat 2016, sf. 90-97)

3. Ödənilmənin xarakterinə əsasən: birdəfəlik və hissə-hissə ödənilən kredit.

4. Faizin alınması üsuluna əsasən: faiz, kredit verildikdən sonra (istehlak kreditinin və veksellərin uçotunun verilməsi) yaxud kredit qaytarıldıqda, kreditin verildiyi müddətdə bərabər hissələrlə tutulur.

5. Borcluların kateqoriyalarına əsasən. Bu əlamət üzrə kreditin 4 növü mövcuddur:

- a) Kommersiya krediti;
- b) Fond birjalarının vasitəçilərinə verilən kredit;
- c) Kənd təsərrüfatı krediti;
- d) Son istehlakın kreditləşdirilməsi ilə bağlı verilən kredit.

6. Vəsaitlərin dövriyyə xarakteri üzrə :

- a) qeyri-mövsümi və mövsümi,
- b) birdəfəlik və bərpa edilən.

Revolver kreditlər qrupuna alıcılara kredit kartları üzrə təqdim olunan kreditlər yaxud vahid passiv-aktiv hesablarına əsasən overdraft və başqa kredit formalarında verilən kreditlər daxil olunur. Misal üçün, istehlak ssudalarının 3 qrupa ayrıldığı ABŞ təcrübəsini buna misal göstərmək olar.

Möhlətli ödənişli ssudaların ödənilməsi müddəti ABŞ-da əsasən 2 ildən 5 ilə qədər çəkir. Ssudaların tutumu bir xeyli dəyişir. Belə kreditlər adətən kiçik məbləğlərə verilir, ancaq onlar üzrə kreditləşdirmə obyektinə yaxta, təyyarə, avtomobil və dəyəri 100 min ABŞ dollarından çox olan başqa iri alışlardan ibarət ola bilər.

Möhlətli ödənişli ssudaların bir çoxu təminatlı kreditlərdir.

Möhlətli ödənişli kreditlər məhz birbaşa bank kreditinin formasında ola bilər. Birbaşa bank kreditinin verilməsi müddətində bank və borcalan şəxs arasında kredit müqaviləsi imzalanır. Dolayı bank krediti alıcı və bank arasında kredit əlaqələrində vasitəçinin olmasından ibarətdir. Çox vaxt bu cür vasitəçi rolunda pərakəndə satış müəssisələri özünü göstərir. Bu zaman kredit müqaviləsi alıcı ilə sonradan bankdan kredit alan mağaza arasında imzalanır. Belə kreditləşdirmə ABŞ-da daha çox yayılmışdır. Amerikada avtomobil alınması məqsədilə verilən ssudaların 50 %-dən çoxu dolayı kreditdən ibarətdir. (Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017 s.28.)

Hər iki kreditləşdirilmə də, yəni birbaşa və dolayı bank kreditləşdirilməsi həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərə malikdir. Əvvəlcə, birbaşa bank kreditləşdirilməsini dolayı kreditləşdirilmədən ayıran mühüm cəhət kreditləşdirmə obyektini konkret şəkildə qiymətləndirməyə şərait yaradan, ssudanın verilməsinin iqtisadi nöqteyi-nəzərdən məqsəduyğunluğunun müəyyən olunmasına, onun istifadəsinə, ödənməsinə fəal nəzarətin təşkil olunmasından ibarət kredit prosesinin sadə olmasıdır. Bunların hamısı sözsüz ki, bank və borcalan arasında kredit əlaqələrinin təşkil edilməsinə öz pozitiv təsirini göstərir. Bankın mövqeyindən birbaşa bank kreditləşdirilməsi ilə bağlı olan mənfi amillərə dolayı bank kreditləşdirilməsi ilə müqayisədə daha yüksək risk səviyyəsi aid olunur.

Bütün kredit əməliyyatları alıcılarla bağlanmış müqavilələrə əsasən kommersiya bankları tərəfindən aparılır. Ssudanın rəsmiləşdirilməsi üçün alıcılar banka kredit müqaviləsindən əlavə müddətli öhdəlik, girov yaxud ssudanın verilməsi və eyni zamanda zəmanət öhdəliyi üçün ərizə təqdim edirlər.

Borcalan tərəfindən kredit müqaviləsi üzrə öhdəliklərə riayət edilmədikdə kommersiya bankı verilmiş müddətli ssudanın və ona hesablanmış faizlərin ödənilməsinə istəmək səlahiyyətinə sahibdir. Bundan başqa, bank qanunvericilikdə qeyd edilmiş borcun alınmasına əsasən bütün tədbirləri görməlidir. Bankdan alınmış kreditlərin geri qaytarılması üçün borcalanların ödəmə qabiliyyətinin zəif

olması zamanı kommersiya bankı bu məsələ üzrə iş qaldırmaq ərizəsi ilə iqtisad məhkəməsinə bildiriş etmək hüququna sahibdir.

Kommersiya bankların müvafiq ödəniş sənədinin alınmasından sonrakı əməliyyat günündən etibarən alıcının vəsaitlərini onun hesabına köçürməlidir. Pul vəsaitlərinin alıcının hesabına vaxtında yaxud düzgün şəkildə köçürülməsi ya da hesabdən ləğv edilməsi zamanı kredit təşkilatı AMB bu vəsaitlərin məbləğinə və AMB-in rəsmi faiz dərəcəsinə uyğun olaraq cərimə faizi ödəməlidir. (Əhmədov .N.H., // -2017.- 22 may.- s.6.)

Bununla yanaşı, bank tərəfindən həyata keçirilən aktiv əməliyyatlara aiddir:

- ✓ Risk səviyyəsinə əsasən – riskli və qeyri riskli əməliyyatlar;
- ✓ Vəsaitlərin yerləşdirilməsi xüsusiyyətindən asılı olaraq – I dərəcəli əməliyyatlar, II dərəcəli əməliyyatlar və investisiya əməliyyatları;
- ✓ Gəlirlilik səviyyəsinə əsasən – gəlir gətirən əməliyyatlara və gəlir gətirməyən əməliyyatlara ayrılır.

Gəlir, aktivlərin riski və likvidliyi arasında müəyyən bir əlaqə vardır. Daha riskli bir aktiv, banka gətirə biləcək daha çox gəlir və likvidlik səviyyəsinin minimum səviyyədə olması deməkdir. Ən riskli aktivlər əsasən ən gəlirli və ən az likviddi olanlardır.

Bank aktivləri likvidlik səviyyəsinə, gəlir səviyyəsinə və risk səviyyəsinə görə qruplaşdırıla bilər.

Aktivlərin likvidliyi – aktivlərin borclu şəxs tərəfindən həyata keçirilməsi yaxud ödənilməsi hesabına itki olmadan nağd pula transformasiya edilməsi xüsusiyyətidir. Belə olduqda baş verən itkilərin səviyyəsi aktivlərin riskliliyi ilə bağlıdır. Likvidlik səviyyəsinə görə bankın aktivləri bəzi qruplara ayrılır:

I qrup - likvid aktivlərindən təşkil edilmişdir:

müxbir hesablarda və həmçinin bankın kassasında yerləşən pul vəsaitləri

bankın portfelindəki dövlət sənədləri

Likvid aktivlərin I qrupunun maksimum payı depozitləri böyük və dəyişkən olan yaxud ssudaya olan tələbatın çoxalacağı banklar üçün lazımdır.

II qrupa fiziki və hüquqi şəxslərə verilən banklararası kreditlər, çox qısamüddətli ssudalar, faktoring əməliyyatları, satış üçün olan korporativ sənədlər. Qeyd etdiklərimizin nağd pula çevrilməsi üçün daha uzun vaxt lazım olur.

III qrupa - Aktivlərin III qrupu uzunmüddətli əmanətləri və bankın investisiyalarını, həmçinin uzunmüddətli ssudalar, investisiya sənədləridir.

Dördüncü qrupa – müddəti keçmiş ssudalar formasında qeyri-likvid aktivlər, bina və qurğulardır.

Aktivlərin likvidliyi az olduqca risklilikləri artır, başqa sözlə desək aktivlər pul vəsaitlərinə çevrilən zaman itkilərin potensial imkan artır.

Aktivlərin gəlirliliyi – onların banka gəlir qazandırmaq qabiliyyətidir. Bu meyar əsasən gəlir dərəcəsi 2 qrupa bölünür:

- 1) gəlir qazandıran, misal üçün, bank kreditləri, sənədlərdəki investisiyaların vacib hissəsi;
- 2) gəlir qazandırmayan, misal üçün, bunlara aiddir: nağd pul, mərkəzi bankda müxbir və ehtiyat hesabları üzrə qalıqlar; Bankın əsas fondlarına investisiyalar: avadanlıqlar, binalar.

Bankın likvidliyi eyni zamanda cəlb edilən vəsaitlərin keyfiyyəti ilə, başqa sözlə desək, öhdəliklərin likvidliyi ilə, depozitlərin dəyişməzliyi və xarici borclardan az asılı olması ilə təyin olunur. Bankın likvidliyinə dəyərlər və müddətlər üzrə passivlərin və aktivlərin sintez edilməsi ciddi təsir göstərir. Bank tərəfindən alıcı qarşısında öhdəliklərinin icrası investisiya qoyulan pul vəsaitlərinin müddətlərinin əmanətçilərin verdikləri vəsaitlər ilə razılaşdırılmasını nəzərdə tutur. (<http://bmibaku.az/risklerinin-idaraedilməsi>)

Risk səviyyəsinə əsasən bankın bütün aktivləri 5 qrupa ayrılır. Hər bir qrupa müvafiq risk dərəcəsi verilir ki, nəticədə bu bankın müəyyən aktivlərdə (%) investisiya qoyuluşunun nə qədər güvənli olduğunu göstərir:

- I qrup - risksiz aktivlər 0;
- II qrup - aşağı riskli aktivlər 10;
- III qrup - orta risk səviyyəsinin aktivləri 20;
- IV qrup - yüksək səviyyəli riskli aktivlər 70;

- V qrup - ən yüksək riskli aktivlər 100.

Aktivlərin keyfiyyəti onların likvidliyi, riskli aktivlərin dəyəri, kritik aktivlərin nisbəti, gəlir qazandıran aktivlərin məbləği ilə təyin olunur. Bankın öhdəliklərini icra etmək üçün gündəlik qabiliyyətini optimallaşdırmaq üçün kommersiya bankının aktiv quruluşu likvidliyin keyfiyyətinə müvafiq olmalıdır. Aktivlərin əlverişli bir strukturunu yaratmaq üçün bank likvidliyin tələblərini ödəməli və borclar ilə əlaqədar çox yüksək likvid, likvid və uzunmüddətli vəsaitlərin şərtlərini, dəyərlərini və növlərini nəzərə alaraq, cari, ani və uzunmüddətli likvidlik standartlarına uyğun olmalıdır.

(D.R.Hodgman - S.R.King // www.eipm.org/research/EFQM Exc for Exc.)

Bu göstəricilərin sayəsində yekun nəticə alırıq. Beləliklə, aktivlərin rasionallıq strukturunu qurmaqla diqqət yetirmək mütləqdir ki, likvidlik imkanları riskin və aktivlərin tələblərinin uyğun olmasına əngəl olmasın. Bütün bank aktivləri bir neçə təhlükəli risklərə uğrayır. Aktivlərin risk dərəcəsi uyğun qanunlar və bank siyasətlərinə müvafiq olaraq təyin olunmalı və saxlanmalıdır. Bankçılıqda əsas risk, xüsusi əməliyyatlara görə pul itirməkdən ibarətdir. Belə risk müəyyən edilən zaman, aktivlərin strukturunun öyrənilməsinin nəticələrindən istifadə edilir. Aktiv əməliyyatlar nəticəsində bank gəlirinin əsas hissəsini alır.

Kommersiya bankının effektiv fəaliyyəti daha çox vəsaitləri, başqa sözlə desək aktivlərinin idarə olunmasından asılıdır. Bank aktivlərinin keyfiyyəti bank əməliyyatlarının bütün istiqamətlərinə təsir edir. Aktivlərin idarə olunması keyfiyyətinin təhlil edilməsi, kommersiya bankının maliyyə vəziyyətini və etibarlılığını dəyərləndirmək üçün vacib addımdır. Belə təhlillər zamanı bank fəaliyyətinin əsas istiqamətləri tədqiq olunur, bank tərəfindən qoyulan vəsaitlərin effektivliyi təyin olunur. Bu səbəbdən də, bankın aktivlərin idarə olunmasının doğru şəkildə təhlil edilməsi ancaq sərmayəsinin dəyərini təhlil etmək üçün deyil, alınmış maliyyə nəticələrinin etibarlılığı üçün də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kapitalın adekvatlığı və qəbul olunmuş kredit risklərinin səviyyəsi bank aktivlərinin keyfiyyətindən asılıdır. Aktivlərin quruluşu və keyfiyyəti daha çox

bankın likvidlik və ödəmə qabiliyyətini, onun etibarlılığını müəyyən edir. Aktiv keyfiyyəti çox mühüm bir parametrdir və bu səbəbdən də daim onu analiz etmək lazımdır.(2014-2018-ci illərdə AR regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.)

Bankı fəaliyyəti yalnız qəbul olunmuş risk səviyyələrini nəzərə alaraq, xarici şəraitdə dəyişikliklərə lazımlı cavabı verən, nəzarət və nəzarət orqanlarının tələblərinə uyğun olan, bankın uzunmüddətli və hazırkı məqsədlərini uğurla icra etdiyi təqdirdə keyfiyyətli və effektiv qəbul oluna bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏFLİKLƏR

Bank sistemin birinci həlqəsi AMB, ikinci həlqəsi isə kommersion banklarından təşkil olunub. Kommersion bankları özləri də 2 yerə bölünür: universal və ixtisaslaşdırılmış.

1. İxtisaslaşdırılmış banklar çoxda geniş yayılmayan bank əməliyyatlarını icra edirlər. Lakin müasir dövrdə bank sistemi iqtisadiyyat sahəsinin böyüməsi səbəbilə daha da universallaşır. Bank sisteminin bu tərəqqisi pul, kredit və hesablaşma əməliyyatlarını bir yerdə toplayır.

2. Kommersion bankları bir neçə funksiya icra edir:

- Müştərilərinə hesablaşma – kassa xidməti göstərilməsi
- Vəsaitlərin depozit şəklində cəlb edilməsi
- Vəsaitlərin yerləşdirilməsi yəni, investisiya funksiyası

3. Kommersion bankları öz fəaliyyətlərində çoxsaylı əməliyyatları həyata keçirirlər. Bu əməliyyatların içərisində elə mühüm olanları vardır ki, kommersion bankları o əməliyyatlar olmadan heç vaxt fəaliyyət göstərə bilməz və buna görə də mövcud ola bilməz. Bu əməliyyatlara depozit qəbulunu, kreditlərin verilməsi və s. aiddir.

4. Kommersion banklarının apardıqları əməliyyatlar arasında ən çox yayılanı aktiv və passiv əməliyyatlardır.

5. Kommersion bankları başqa kommersion banklarından, maliyyə və pul bazarından öz müştərilərindən cəlb olunan, o cümlədən öz şəxsi resurslarında faydalanmaqla gəlir qazanmaq üçün vəsaitin yerləşdirilməsinə görə aktiv əməliyyatları həyata keçirən ayrı-ayrı investisiyalar edirlər. Bu əməliyyatları icra etdiyi kommersion banklarının gəlir qazanmaq məqsədi olsa da, bu vəsaitlərin hamısını daha çox mənfəət qazandıracaq əməliyyatlara investisiya edə bilməzlər, çünki, aktiv əməliyyatları apararkən kommersion bankları likvidliyi də təyin edilmiş səviyyədə saxlamalıdırlar ki, cəlb edilmiş vəsaitləri vaxtında qaytarsınlar sahiblərinə və baş verəcək riskləri sərmayələrə görə seçməlidirlər və fəaliyyət

göstərdiyi ölkəyə görə kredit siyasətinə müvafiq şəkildə davranıb əməl etməlidirlər.

6. Kommersiya banklarının həyata keçirdiyi əməliyyatlar iqtisadiyyatın və eyni zamanda da bankın gəlirlilik səviyyəsinə çox böyük təsir edir. Banklar icra etdikləri əməliyyatlar vasitəsilə öz nizamnamə kapitalını formalaşdırır, ehtiyacı olanlara kreditlər verir və iqtisadiyyatın aktivləşməsində çox faydalı işlər həyata keçirir. Banklar apardıqları əməliyyatlara doğru bank siyasəti tətbiq etməklə gəlirlilik səviyyəsini və icra etdikləri əməliyyatların daha da modern vəziyyətə gətirərək inkişaf etdirə bilirlər. Bu səbəbdən də bankların icra etdikləri əməliyyatların doğru şəkildə idarə olunması bankın gələcəyi üçün və ölkə iqtisadiyyatı üçün əvəz edilməzdir.

Bankın aktiv və passiv öhdəliklərin idarə olunması, rəhbərliyi maliyyə vəsaitlərinin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar olan qərarları koordinasiya etməklə və faiz dərəcəsi riski və likvidlik riskini idarə etmək imkanı qazandırır. Maliyyə bazarlarının qeyri-sabitlik mühitində və aktivlərin çoxalması riskinə müvafiq olaraq, aktivlərin və öhdəliklərin balanslı idarə edilməsi kommersiya bankının idarə edilməsi üçün effektiv yanaşma sayılır. (Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017 s.28.)

Passiv və aktiv öhdəliklərin idarə edilməsi bu problemləri idarəetmə strategiyaları miqyasında, ümumi bank əməliyyatlarının nəzarəti altında və ayrı-ayrı mənfəət mərkəzlərinin idarə edilməsi miqyasında və o cümlədən alıcı əlaqələri səviyyəsində həll etmək üçün idarə etmə vasitələri və üsulları təklif edir.

Bank vaxt və qiymət nöqtəyi-nəzərindən optimal olan vəaitləri cəlb etməli və elə yerləşdirilməlidir ki, cəlb edilmiş xərcləri ödəyə bilsin və o cümlədən mənfəət qazansın.

Bank fəaliyyətinin xarakteri böyük gəlir qazanmaq imkanını müəyyən edir və o cümlədən yüksək risklərin olub-olmadığını təyin edir. Bankın əmanətçilərin öhdəliklərini və iqtisadiyyatda olan rolunu əsas götürərək, elə bir aktiv və passiv əməliyyatların sintezini müəyyən etmək lazımdır ki, bank xərclərin əvəzini, zəruri

səviyyəli gəlir və likvidlik səviyyəsini , risklərin kompensasiya edilməsini təmin edə bilsin və bank fəaliyyətinin parametrləri normativ standartlara müvafiq olsun.

Qlobal maliyyə sistemlərinin baş verən hadisələri yalnız maliyyə ,sabit kredit təşkilatlarına maliyyə bazarlarına daxil olmağa imkan verdiklərini açıqca göstərir. Buna görə kommersiya bankının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və onu təkmilləşdirmək üçün tədbirlər görmək problemi elmi bir konsepsiyanın ətraflı öyrənilməsi və inkişafını tələb edir.

Qərb ölkələrində fəaliyyət göstərən kommersiya bankları öz fəaliyyətlərinin təhlilinə böyük diqqət yetirirlər. Bankın biznesində "yüksək gəlirli bankçılıq" konsepsiyası yayılmışdır. Əsas prinsipləri: gəlirlərin maksimuma çatdırılması, xərclərin minimallaşdırılması, effektiv bank idarəçiliyi.

Beləliklə, kommersiya bankının səmərəliliyi yalnız onun fəaliyyətinin nəticəsi deyil, həm də bankın fəaliyyətinin elmi əsaslı strategiyasının formalaşdırılması və onun həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün effektiv idarəetmə sistemidir. Ticarət bankının fəaliyyətinin təhlilinə sistemli yanaşma onun fəaliyyətinin bütün əhəmiyyətli aspektlərini nəzərə alan balanslaşdırılmış bir göstəricilər sistemini əhatə etməlidir.

Balanslaşdırılmış sistem göstəriciləri bankın içərisində olan əlaqələrin hərtərəfli təhlilinə, müxtəlif idarəetmə sahələrində müsbət və mənfi dəyişikliklərin vaxtında izlənilməsinə və onlara təsir göstərməsinə imkan verəcəkdir. Dəyişən göstəricilər sisteminin əsaslı fərqləri, təsadüfi göstəricilər qrupundan fərqlənir ki, balanslaşdırılmış sistemə daxil olan bütün göstəricilər ilk növbədə bankın strateji məqsədlərinə və bank vəzifələrinə və ikincisi müəyyən xüsusiyyətlərə görə bir-biri ilə əlaqələnir və qruplaşdırılır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. 2014-2018-ci illərdə AR regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.
2. Əhmədov .N.H. Elektron bankçılıq inkişaf mərhələsində, //Həftə içi –(2017),22 may,s.6.
3. Məmmədov Z.F (2013) Bank fəaliyyətinin əsasları, 269 s., s.140.
4. Məmmədov Z.F (2010) Pul, kredit və banklar.
5. Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, (2017) s.28.
6. Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. - М .: КноРус, (2016), с.98.
7. Athanassopoulos, A.D. ve Labrouskos, N.S., (2018), “Finansal hizmetlere yönelik kurumsal müşteri davranışı: Yunanistan'ın gelişmekte olan pazarından ampirik sonuçlar”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, 17 (6), ss. 247-285.
8. Claessens, S.T., Glaessner ve Klingebiel, D., (2012), “Gelişmekte olan pazarlarda e-finance: Bir yandan atlamak mümkün mü? Dünya Bankası Mali Sektör Tartışma Raporu, Sayı 4, Haziran s.78-83.
9. D.B.Predein, E., Kettaneh-Wold, N., Wold, S. Çok ve Megavariat Veri Analizi, Umetrics AB. - Umea, (2011).
10. D.R.Hodgman - S.R.King // Avrupa Kalite Ödülü bilgileri Broşürü - EFQM, (2014) http://www.eipm.org/research/EFQM_Exc_for_Exc.
11. Daniel, E., (2016), “İngiltere ve İrlanda Cumhuriyeti'nde elektronik bankacılığın sağlanması”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, 17/2, Dannenberg, M ve Kellner, D., (2016), “Bugünün teknolojiyle yarının bankası”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, Şubat (2016), sf. 90-97.
12. . Daniela Bojan; Mutu SIMONA ve Paun DRAGOS (2010), “Elektronik Bankacılık - Finansal Hizmetlerin Sunumu İçin Avantajları”, Analele Universităţii din Oradea. Ştiinţe Economice, Cilt 1, 672-677.
13. F.Kotler Banka kredilerinin benzersizliğine dair bazı kanıtlar // J. Finans

Ekonomisi. (2010), Aralık 189 s.

14. . Gordon, R ve Mulligan, P., (2016), “Bilgi teknolojisinin finansal hizmetlerdeki müşteri ve tedarikçi ilişkileri üzerindeki etkisi”, Uluslararası Hizmetler Endüstri Yönetimi Dergisi, Vol. 13, No. 1, sayfa 29-46

15. . H.Vood və F.R. Düzenlenmiş endüstrilerdeki hedefleri belirler: bankacılıkta gider tercih davranışı // J. Politik Ekonomi, (2012) Şubat S.256 s.63.

16. Ekonomi. (2012), Şubat P.256 s.96.

17. . Jayawardhena, C ve Foley, P., (2017), “Bankacılık Sektöründeki Değişiklikler - İngiltere'de İnternet Bankacılığı Örneği”, İnternet Araştırması: Elektronik Ağ Uygulaması ve Politikası, Cilt. 10, No. 1, s.19-31.

18. Latimore, D., Watson, I. ve Maver, C., (2016), “Müşteri konuşuyor: 3.300 İnternet kullanıcıları bize perakende finansal hizmetlerden ne istediklerini söylüyor”, Erişim: URL: <http://www.mainspring.com/araştırma/belge/görünüm/1.2099.1215.00.html>. (28 Mayıs 2016).

19. Sathye, M., (2015), “Avustralya Bankacılığının İnternet Bankacılığını Kabulü: Ampirik Bir Araştırma”, Uluslararası Banka Pazarlama Dergisi, Cilt. 17, 7, sayfa 324-334.

20. Shanmugam, B ve Guru, K.G., (2016), “Malezya'da Elektronik Bankacılık”, IBBM Yayınları.

21. Şarkıcı, D., Ross, D ve Avery A., (2015), “Perakende Bankasında Başarılı Web Portalları”, Frank J. Fabozzi Associates.

22. Slack, F ve Rowley, J., (2017), “Çevrimiçi Kiosklar: Mobil kullanıcılar için mobil teknolojilere alternatif”, İnternet Araştırması: Elektronik Ağ Uygulamaları ve Politikası, Cilt. 12, No. 3, sayfa 248-257.

23. Strieter, J., Gupta, A.K., Raj, S.P ve Wilemon, D., (2017), “Ürün yönetimi ve finansal hizmetlerin pazarlanması”, Uluslararası Bankacılık Pazarlama Dergisi, Cilt. 17, 7, sayfa 342-354.

24. Wah, L., (2016), “İnternette Bankacılık”, Amerikan Yönetim Derneği 88 (11), s. 44-48.

25. Williamson, R., (2015), “Kanalların deęiřtirilmesi: Interactive TV, e-ticaretin aılıęı için net bir performans sergileyebilir”, Interactive Week, 2 Nisan, s. 18-22.

İnternet resursları

1. [http:// www.american-bank.com](http://www.american-bank.com)
2. [http:// www.coastalbanc.com](http://www.coastalbanc.com)
3. [http:// www.firstcitizensnb.com](http://www.firstcitizensnb.com)
4. <http://marksw Webb.ru/press/blog/18847.html>
5. <https://www.iktisatbank.com/smart-banka-karti>
6. <https://banker.az/banklarimizda-t%C9%99klif-edil%C9%99n-%C9%99n-yaxsi-debet-kart-m%C9%99hsullari/>
7. <https://www.cbar.az/>
8. <https://www.fimsa.az/assets/upload/files/Yanvar%202019.pdf>
9. <https://coinmarketcap.com>
10. <https://medium.com/>

Cədvəl siyahısı

1. AccessBankın kreditlər üzrə stress-test Faktiki rəqəmlər 30.12.2018 (min .AZN).....	50
2. AccessBank: 30 Deakabr 2017(min .AZN).....	51
3. AccessBank: risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərdən asili olan kapitalin adekvatliq standartlarinin (əmsallarinin) hesablanması.....	53
4. AccessBank:30 Dekabr 2017(min. AZN).....	58
5. AccessBankın 30 Dekabr 2017 (min .AZN).....	59
6. X və Y layihələrindən illik əldə olunan mənfəət.....	62
7. İnvestisiya layihələrinin gözlənilən gəliri.....	63